دەوڵــەت لەکوردســــتانــدا

گەڕان بەدوای هۆکاری دروست نەبوونی دەوڵەتی کوردستانی لەکۆنەوە تا ئەمڕۆ *

پرســـیاری لـــەپێشـــتر

زۆر هەوڵ دراوە وەڵامی ئەم پرسیارە بدرێتەوە (هۆی دروست نەبوونی دەوڵەتی کوردی چیە؟)

بەڵام لەبەر ساکاری وەڵامەکان دەبوایە بمانپرسیایە: (هۆی چیە ئێمە نازانین بۆچی ئەو دەوڵەتە دروست نەبووە؟)

ئەم باسەمان ئیدیعای ئەوە ناکات کە هەموو هۆکانی دەستنیشان کردووە، هەروەها ئەو شەرەفە بەخۆی نادات کە چیی تێدا وتراوە هەموو حاڵەتەکان دەگرێتەوە. بێگومان لەوانەیە هۆیتر هەبن، لەوانەشە هەندێك لەو هۆیانەی کە باسمان کردوون هەڵە بن یان زیاد لەپێویست تەئکیدمان لەسەرکردبێت..

هەروەها شتێکە مناقەشەی ناوێت کەوا چی لێرەدا وتراوە بریتیە لە (بڕیارێکی گشتی)و بەزۆری حاڵەتە گشتیەکانی وەرگرتووە بۆیە نمونەی (شاذ) و پێچەوانە بەباسەکەمان لەمێژووی کوردستاندا بەدی دەکرێن، بەڵام پاش هەموو ئەو هەموو (احتیاطات)ە ئەوەی گرنگە حاڵەتە گشتیەکەیە کە حساب تەنها بۆ ئەو دەکرێت.

دەروازەیەکی هەڵە بۆ کێشەیەکی گەورە

(سۆز) و (زاڵکردنی ئایدیۆلۆجیا) دوو دەروازەی هەڵەن بۆ وەڵامدانەوەی پرسیاری (بۆچی دەوڵەتی کوردی دروست نەبووە؟). ئەو سۆزەیە هانی ڕەخنەگرێك لەئیسلام دەدات گوناهی دروست نەبوونی دەوڵەتەکە بخاتە پاڵ ئیسلام و ئەو ڕاستیەی لەیاد ببات کەوا سەدان ساڵ بەر لەهاتنی ئیسلام کورد خاوەنی دەوڵەت نەبوو، لەڕووخانی دەوڵەتی (ماد)ەوە تا هاتنی ئیسلام نزیکی ١٢٠٠ ساڵە و کوردستان دەوڵەتی دانەمەزراند.

سۆز پاڵ بە ئیسلامییەك دەنێت کە گوناهەکە بخاتە پاڵ دەوڵەتە ڕۆژئاواییەکان کە ئەمە بۆ خۆی ڕاستە بەڵام ئەمە تەنها هۆیەکە لەناو چەندین هۆی دیکە.

دەروازەیەکی هەڵەی تر ملکەچ کردنی ڕابوردووە بۆ ساتی ئێستامان. مەسەلەی دەوڵەتی نەتەوەیی چ بۆ کورد و چ بۆ هەموو گەلانی تر لە سەردەمە ئیسلامیەکاندا مەسەلەیەکی تەرح کراو نەبوو.

بەپاڵ (سۆز)، (نەزانی) هەیە. هەندێك کەس بێزانیاری باس لەکێشەکە دەکەن. کێشەکە زانیاریی زۆری پێویستە تا لێی تێبگەین و نهێنییەکانی بدۆزینەوە:-

١- مێژووی کوردستان (بەکۆن و نوێوە) گەورەترین یارمەتیدەرمانە بۆ ناسینی نەخۆشییەکان، بەڵام زۆربەی نووسین لەبارەی ئەم مێژووەوە (بەتایبەتی مێژووی کۆن) زانستی نین. من بۆ خۆم شتی وا دەبینم لەبارەی مێژووی کۆنی کوردستان بڵاوکراوەتەوە کە پێکەنین پێیان شتێکی کەمە.

٢- مێژووی سەرجەم جیهان ئەهمیەتێکی گرنگی خۆی هەیە چونکە لەناو لاپەڕەکانی ئەو مێژووەدا دامەزران و نەمانی دەوڵەتان دەبینین. بەخوێندنەوەیەکی ورد و فراوانی مێژووی مرۆڤایەتی لەگەڵ وردبینیەك لەهەڵهێنجانی ئەنجامەکان مرۆڤ دەتوانێت بگاتە چەند یاسایەك یان چەند بنەمایەکی گشتی سەبارەت بەدەوڵەت.

٣- زانستە سیاسییەکان دەوری خۆیان لەم مەیدانەدا دەبینن.

٤- شارەزابوونیش لەلایەنی سەربازی دیسان گرنگە.

---

* گۆڤاری ڕابەر ژمارە ٣٧،بەهاری ١٩٩٩.

٥- ڕەنگە پێویستیشمان بەزانستی تر هەبێت وەك دەروونناسی بۆ ناسینی پاڵنەرە دەروونییەکان و تێگەیشتن لەکەسایەتیی مرۆڤ و بۆ ناسینی نەفسیەتی کورد و گەلانی دەوروبەری، هەروەها کۆمەڵناسی بۆ ناسینی یاسا کۆمەڵایەتییەکان و تەوژمەکانی کۆمەڵگە....تاد.

٦- ناسینی حاڵەتە هاوشێوەکان، واتە ئەو گەلانەی کە وەکو کورد نەیانتوانیوە دەوڵەت دابمەزرێنن.

کەواتە پێویستە بەر لەوەی قسە دەربارەی ئەم کێشەیە بکەین لەخۆمان بپرسین: زانیاریی ئێمە لەبارەی ئەم بابەتە چەندە؟

کێشەیەکی مێژوویی

لەمێژووی کوردستاندا و بەدرێژایی زیاد لە (٥٠٠٠)ساڵ (باسی چەرخە بەردینەکانیش ناکەین) تەنها چەند نموونەیەکی کەمی دەوڵەت دەبینین:-

١- زوو دەوڵەتێك هەبوو بەناوی خامازی (دەوروبەری ٢٥٠٠ پێش زاین تا دەوروبەری ٢٣٠٠ پێش زاین) کە زۆر لەوە دەچێت گوندی (خەمزە)ی شاربازێر پاشماوەی بێت. ئەم دەوڵەتە دەستەڵاتێکی گەورەی هەبوو[1].

٢- دەوڵەتی گوتی (کۆتایی سەدەی ٢٣ تا کۆتایی سەدەی ٢٢ی پێش زاین).

٣- دەوڵەتی میتانی لەکوردستانی باکوور کە دەستەڵاتی گەیشتبووە کەرکووك (سەدەی ١٥ تا سەدەی ١٤ی پێش زاین).

٤- دەوڵەتی ماد (سەدەی حەوت پ.ز تا سەدەی شەشەم پ.ز.)

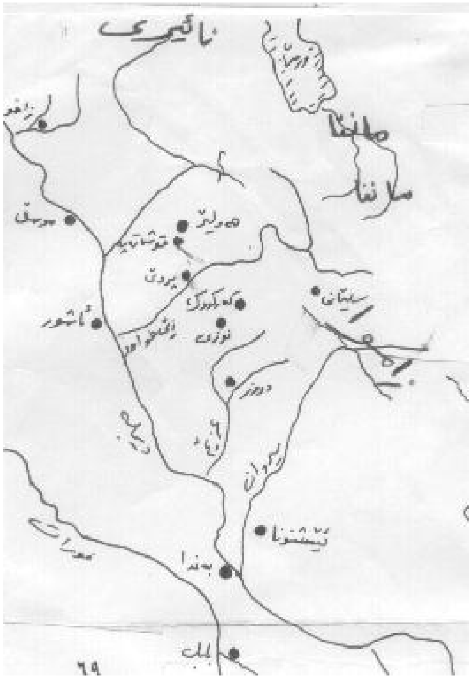

٥- هەر گەلێکیش لەکوردستاندا جاروبار دەوڵەتی یەکگرتووی خۆی دروست دەکرد.

کوردستانی کۆن و بەر لەکورد چەند گەلێکی تیادا دەژیا و حسابی دەوڵەت تەنها بۆ ئەو گەلانە دەکەین کە توانیبێتیان دەوڵەتێکی یەکگرتوو دابمەزرێنن نەك وڵاتەکەیان لەژمارەیەك ئەمارەت پێك هاتبێت.

ماوەیەکی زۆریش پێش دەوڵەتی ماد، هەروەها لەو دەوڵەتەوە تا ئەمڕۆ هیچ دەوڵەتێکی کوردستانیی و سەرتاسەری دروست نەبوو، حسابیش بۆ ئەمارەتە کوردیەکان ناکەین چونکە ناوی دەوڵەتی کوردییان بەسەردا ناسەپێت.

لەمەوە دەزانین کە نەبوونی دەوڵەت (بەو واتایەی مەبەستمانە) لەکوردستاندا کێشەیەکی نوێ نییە و ڕەگی لەناو مێژوودا داکوتراوە.

مێژووی دووبارە بووی کوردستان

ئەگەر کەسێك گومانی لە دووبارە بوونەوەی مێژوو هەیە با سەرنجی مێژووی کوردستان بدات تا بزانێت چۆن لەم وڵاتەدا مێژوو سێ‌جار و دەجار خۆی دووبارە دەکاتەوە. ئەگەر ناسینی مێژووش بۆ گەلانی تر کارێکی گرنگە ناسینی مێژوو بۆ کوردستان شتێکی ئەساسییە.

ئەگەر شارەزای مێژووی کوردستان بین نموونەی زۆر لەسەر ئەم دووبارە بوونەوەیە دەدۆزینەوە، با هەندێکیش لەو نمونانە بخەینە ڕوو:-

لەناوچەی سلێمانی و شارەزوور گەلێك نیشتەجێ بوو بەناوی (لوللو) کە لەم دواییەدا کتێبێکمان لەبارەیەوە بڵاوکردەوە. وڵاتی ئەم گەلە بەلای کەمەوە لەهەزاری یەکەمی پێش زاین پێی دەوترا زاموا Zamua ئەم گەلە نزیکی ٤٣٠٠ ساڵ بەر لەئێستا مێژوو ناوی تۆمار دەکات و تا دوای زیاد لە ١٧٠٠ ساڵ دەمێنێت. وڵاتەکەشی لەگەورەترین فراوانبوونیدا هاوجووتی پارێزگای سلێمانی بوو و شتێك زیاتر (سلێمانی پێش ڕاپەڕینی١٩٩١ و پێش دامەزراندنی پارێزگای دووەمی کەرکووك).

رەنگە ئەم هاوجووتیە زۆر سەرنجی خوێنەر رانەکێشێت و لەوانەیە بڵێت کە شتێکی (سیحری)ی تێدا نییە، چونکە سنوورەکانی پارێزگای سلێمانی دەستکردن بەڵام با پەلە نەکەین:

(٢٣) یان (٢٤) سەدە پاش نەمانی ئەم گەلە ئەمارەتی (بابان) هەمان سنووری هەبوو (لەگەڵ جیاوازیی کەم یان زۆر)، دوای ئەو ئەمارەتەش حکومەتی شێخ مەحموود هەمان سنووری هەبوو، ئەمڕۆش دەسەلاتی (ی.ن.ك) هەمان سنووری هەیە. ئایا ئەمە رێکەوتە؟ یان ئایا هەر یەك لەمانە هۆشیارانە هەوڵی داوە مێژووی ئەو گەلە دووبارە بکاتەوە؟

ئەمیرەکانی بابان نەك هەر ئاگاداری مێژووی ئەو گەلە نەبوون، بەڵکو تەنانەت

ناویشیان نەبیستبوو. شێخ مەحمووددیش هەروا، بەرپرسانی (ی.ن.ك)یش هەر ئەوەندە لەمێژووی ئەو گەلە شارەزان کە لە بابەتە ((مێژوویی))یە لابەلاکانی کتێب و گۆڤارە کوردیەکاندا هەیە. کەواتە هیچ لەمانە کە لەسەر خاکی (زاموا) ژیاون هەوڵیان نەداوە مێژوو دووبارە بکەنەوە، بەڵام خۆ ئەمە رێکەوت نییە.

هیچ پەیوەندییەکی ئایینی و نەتەوەییش نییە لەنێوان ئەو گەلە لەلایەك و بابانیەکان و شێخ مەحموود و (ی.ن.ك) لەلاکەیتر. پەیوەستە فیکرەییەکانی نێوان ئەو چوار ئەکتەرەش تا بڵێی لاوازە ئەگەر ئەسڵەن هەبێت. ئەمانە تەنها میراتگری زەوی و هەڵەکانی یەکترن هیچی تر.

مەسەلە نە میراتیی ئایینی و نەتەوەیی و فیکرییە و نە هەوڵێکی هۆشیارانەی دووبارەکردنەوەی مێژوو و نەرێکەوتیشە.

دووبارە بوونەوەی مێژوو بەم ئاستە نەوەستاوە بەڵکو هەروەها هەندێك وردە رووداویشی گرتۆتەوە.

ساڵی ٨٨١ی پێش زاین میرانی (زاموا) دژی پادشای ئاشوری (ئاشور ناصیرپالی دووەم) یەکیان گرت و دەربەندی (بازیان)یان بەدیوارێك داخست بەڵام لەوێدا شکان[٢].

عەبدولرەحمان پاشای بابان پاش ٢٧٠٠ ساڵ بەهەمان شێوەو دژی والی بەغدا دووجار دەربەندی بازیانی داخست و هەردوو جارەکە هێزی والی لەدەربەندێکەوە دزەی کرد و پشتی لێگرت[٣]. شێخ مەحمود لەشەڕەکەیدا دژی ئینگلیز لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا دیواری دروست نەکرد بەڵام هەر لەوێدا شەڕی کرد و شکا.

شوێنەوار ناس (سپایزەر) کە لە بیستەکاندا هاتبووە ناوچەکە بەراوردێکی ترمان بۆ دەکات:

ساڵی ٨٨١و پاش شکانی میرانی ناوچەکە دەرکەوتووترین میری زاموا رووی کردە ناوچەیەك کە پێدەچێت ناوچەی کێوەکانی (سورێن) بێت، واتە نزیك پێنجوێن، شەڕە دوایەمینەکانی ساڵی دواییتریش (٨٨٠پ.ز) دژی میری زاموا لەدەشتی ناوچەی پێنجوێندا بوو. شێخ مەحمودیش دوای شەڕی بازیان رووی کردە ناوچەی پێنجوێن[٤]. دەشزانین کەوا کۆڕەوەکەی ١٩٩١ی ناوچەی سلێمانی بەزۆری بۆ پێنجوێن و شارباژێر بوو. پاش ٣١ی ئابی ١٩٩٦ هێزەکانی (ی.ن.ك) روویان کردە ئەو دوو ناوچەیە. لەهەموو نموونەکانیشدا قورسایی هێزەکان لەناوچەی پێنجوێندا بوون.

ئەمڕۆ ئەگەر مێژووی کوردستان لە ئەلفەوە بۆ یا لەبەر دەستماندا بووایە دەبووە گەمەیەکی خۆش بۆ قوتابیان ئەگەر مامۆستا داوای دۆزینەوەی رووداوە لەیەکچووەکانی لێ بکردنایە. بەڵام ئێمە گەمە ناکەین و پێویستە شوێنی ئەم دووبارە بوونانە بکەوین تا هۆکانیان بدۆزینەوە. ئەگەر ئەمەمان بۆ کرا بەشێکی گەورە لە وەڵامی کێشەی دەوڵەتمان دەستگیر دەبێت.

هـــــۆکـــــارەکان

هۆکانی نەبوونی دەوڵەتی کوردی دوانن: دەرەکی و ناوەوە. مەبەستمان لەدەرەکی کاری وڵاتان و دەوڵەتان و گەلانی دەوروبەر و جیهان. بەڵام لەبەر ئەوەی هەموو وڵاتێك دەکەوێتە ژێر ئەم جۆرە کارە دەرەکیەوەو لەگەڵ ئەوەشدا زۆر لەو وڵاتانە بوونە دەوڵەت، پێویستە زیاتر تەئکید لەسەر هۆی ناوەوە بکەین، کوردستان کوشتەی (دەرەکی)یە بەڵام (ناوەوە) کوشندەترە بۆی.

نەخشەیەکی هۆکانی ناوە

هۆی یەکەم و سەرەکیی ناوەوەی نەبوونی دەوڵەتی کوردستانی بەبڕوامان دواکەوتنە. ئەم دواکەوتنەش هۆیەکی سەرەکیی (لەناو چەندین هۆی تر) لەپشتەوەیە کە گۆشەگیرییە. تێکەڵاو بوون بەجیهانی دەرەوە یان هیچ نەبێت ئاگادار بوون لەو جیهانە گۆشەگیری کەم دەکاتەوەو رێگە لەدواکەوتن دەگرێت. دیسان ئەم گۆشەگیرییە هۆی هەیە کە جوگرافیای وڵاتەکەیە. کوردستان

وڵاتێکی شاخاوییە بۆیە گۆشەگیرە. ئەم لایەنە جوگرافی و تۆپۆگرافییەش بۆتە هۆی دیاردەیەکی تر ئەویش پەرتەوازەیی.
کەواتە نەخشەکەمان کە قابیلی دەستکاری کردنە بەم جۆرەی لێدێت (سەبارەت بەهۆی ناوەوە بە تەنیا):

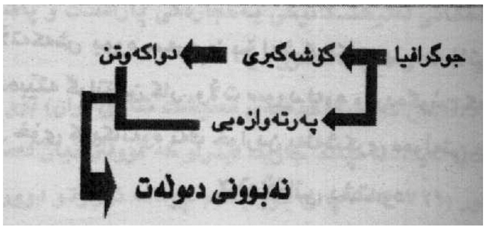

ئەم هۆیانەی سەرەوەش (گۆشەگیری، دواکەوتن، پەرتەوازەیی) شتیتر کاریان تێدەکەن، هەروەها هۆی ناوەوەیتر هەن بۆ نەبوونی دەوڵەت غەیری ئەمانە بەڵام بەبڕوامان ئەمانە (لەگەڵ جوگرافیادا) هۆی سەرەکین. با لەیادیشمان نەچێت: هۆی ناوەوەی سەرەکی.

یەکەم: جیۆپۆلیتیکی کوردستان

١- کوردستانی سەرەڕێ

بەتەماشایەکی سەرپێیی نەخشەی جوگرافی کوردستان و دەوروبەری بۆمان دەردەکەوێت کەوا کوردستان یەکێکە لە سنوورە کەمەکانی بەیەك گەیشتنی رۆژهەڵات (ئێران، هندستان، چین) و رۆژئاوا. هەر هێرشێکی رۆژئاواش بۆ رۆژهەڵات و بەپێچەوانەوە پێویستە بەچەند شوێنێکی کەمدا تێپەرێت کە کوردستان یەکێکیانە. کاتێکیش ماڵەکەت ببێتە سەرەڕێ نە سەربەخۆییت دەست دەکەوێت و نەبایەخ بەبیناکردنی ماڵەکەت دەدەیت:

١) سەربەخۆیی: گریمان دەوڵەتێکی دیاری کراو دەیەوێت کوردستان بگرێت؛ خەڵکەکە بەرگری دەکەن، کاتێکیش دەشکێن روو دەکەنە کێوەکان، ئەگەر لەوێشدا شکان و سەرجەم وڵاتەکە گیرا جەنگ کۆتایی پێدێت. دەوڵەتی داگیرکەریش ئەگەر قەناعەت بەوە بکات کوردستان دەبێتە سنوورێکی لەگەڵ دەوڵەتێکیتر کە کەوتۆتە پشت کوردستان، بەڵام ئەگەر دەوڵەتی داگیرکەر چاوی بڕییە پشت کوردستان، ئەو کاتە کوردستان دەبێتە سنوورێکی نزیك و رێڕەوێك بۆ گەشتن بەسنوورێکی دوورتر.. لێرەدا کوردستان بووە سەرەڕێ و سەرەبەخۆییەکەی دوورتر کەوتەوە چونکە هێزی داگیرکەر زیاتر خۆی لەسەر جەستەی سەپاند.

٢) کە وڵاتەکەش بووە سەرەڕێ بۆ لەشکرەکان؛ بنیات نانی ئابووری و سەربازیی وڵاتەکە دەبێتە گرانترین کار. وڵات سوود لەوە وەردەگرێت کە ببێتە رێگەی بازرگانی و داهات بۆ خۆی کۆبکاتەوە نەك خواردن بەلەشکری دەوڵەتی داگیرکەر بدات.

٢-قەڵاکانی پشتەوە

وڵاتی سەرەڕێ چیتر ناتوانێت پەناگەیەك بدۆزێتەوە بۆ دامەزراندنی ئەمارەتێك و لەشکرێك کە ببنە بنکەو نەواتی سەربەخۆبوونەوەو ناتوانێت بستێك زەوی بۆ کۆکردنەوەی داهات بۆ ئەو نەواتە دابین بکات.

وڵاتی سەرەڕێ چیتر قەڵای پشتەوەی نامێنێت.. مەبەستی ئێمە لەقەڵای پشتەوە ئەو قەڵایە نییە کە بەداروبەرد دروست دەکرێت، بەڵکو ئەو زەوییە ئازادکراوە ئەمینەیە کە وەکو بنکەیەکی کارکردن دەشێت.

ساڵی ٨٨١ و ٨٨٠ی پێش زاین کە شەڕەخوێناوییەکانی زاموا بەداگیرکردنی لەلایەن پادشای ئاشورەوە (ئاشور ناصرپالی دووەم) کۆتاییان پێهات، زاموا بووە سنوورێکی رۆژهەڵاتی بۆ دەوڵەتی ئاشور، بەڵام کاتێك پادشای دوای ئەو (شالمانەسەری سێیەم) جەنگەکەی گواستەوە ناو کوردستانی ئێران، زاموا بووە سەرەڕێ. جەنگی دواییتری

ئاشور و تا دوای دوو سەدە بۆ جێگیرکردنی دەستەڵاتەکەیان بوو لەوڵاتی (ماد)و ماننا M anna و ناوچەکانی باشووریان و تا کرماشان کە هەموو ئەمانە کەوتوونەتە ئەودیو زاموا، زامواش زیاتر و زیاتر بووە سەرەڕێ و قەڵاکانی پشتەوەی نەماو لەگەڵ نەمانیان هیوای سەربەخۆبوونەوەی نەما.

جەنگەکە ئیتر لەوڵاتی (ماد)دا بوو، مادەکان گەلێکی بەهێز بوون، بەڵام گرنگترین شت ئەوەبوو کە مەکینەی جەنگی ئاشوری نەیتوانی زۆرتر رووەو رۆژهەڵات بچێت و بەتەعبیری لێکۆڵەرەوەی عەسکەریی ناودار (کلاوسڤیتز) گەشتە خاڵی لوتکەی سەرکەوتن (نقطة ذروة الأنتصار)[٥]، ئاشور نەیتوانی ماد بکاتە سەرەڕێ بۆیە پاش هەموو لێدانێکی سەخت وڵاتی ماد هێشتا

قەڵاکانی پشتەوەی مابوو، هەر ئەو قەڵایانەش بوون کە مادەکانی لەتێکشکانێکی یەکجارەکی پاراست و پاشان بوونە بنکەی دەوڵەتێکی بەهێز کە هەرەسی بەئاشور هێنا.

دەوڵەتی (ئوراتو Urartu)ش کە پایتەختەکەی تەنیشت شاری (وان) بوو سنورێکی دوور بوو لەئاشور و لەگەڵ ئەوەشدا چەند جارێك لێدراو کە قووڵترینیان لەسەردەستی سارگۆنی دووەمی ئاشور (٧٢١-٧٠٥پ.ز) بوو بەڵام چونکە ئورارتو دوورتر بوو لە ئاشور (لەچاو ناوچەکانی تری کوردستانی باکوور) ئەوەندەی پێنەچوو وەکو دەوڵەتێکی سەربەخۆ -ئەگەر چیش لاواز- دەرکەوتەوە.

وڵاتی (نائیری Nairi) نزیکتر بوو لەئاشور بەڵام پاش چەند جەنگێك و لەسەر دەستی چەند پادشایەك بووە سەرەڕێ بۆ ئورارتو (بڕوانە نەخشەکە بۆ شوێنی ئەمانە).

کوردستان پاش ئاشورییەکان زیاتر بووە سەرەڕێ و مەیدانی یەکەم و سەرەکی جەنگی نێوان دەوڵەتی ئەشکانی (پارثی) لەئێران و دەوڵەتی ڕۆما هەروەها نێوان دەوڵەتی ساسانی و دەوڵەتی ڕۆما (پاشان بیزەنتا) نێوان سەدەی یەکەمی پێش زاین تا دەرکەوتنی ئیسلام لەسەدەی حەوتی زاینی واتە بۆ ماوەی نزیکی هەشت سەدە.

٣- چیا و روبار

ئەوەی وتمان مەوقعی جوگرافییە، لەڕووی (تۆپۆگرافیا)شەوە کوردستان پڕە لە چیاو روبار، کاتێکیش وڵاتەکە سەرەڕێ بێت چاوەڕێی ئەوە دەکەین کە ئەوپەڕی تێکەڵی لەگەڵ گەلاندا هەبێت و ئەمەش وڵاتەکە پێش بخات بەڵام سەختیی ناوچەکە ببووە هۆی ئەوەی ئەمارەتەکان یان دەوڵەتی مەرکەزیی داگیرکەر نەتوانێت بەتەواوی کۆنترۆڵی وڵاتەکە بکات بۆیە زۆر کات ڕێگروجەردە هەبوون و ڕێگاوبانیان نائەمین دەکرد. بۆیە کوردستان لەدوو ڕووەوە تۆپۆگرافیاکەی دوای خست: یەکەمیان لەبەر ڕێخۆش کردن بۆ جەردەکان، دووەمیش لەبەر ئەوەی درووستکردنی ڕێگاوبان کارێکی گران بوو.لەبەر ئەوەش کوردستانی سەرەڕێی ڕێگەی کاروان نەبوو، بەڵکو زیاتر ڕێگەی لەشکر بوو، واتە: لاوازکردنی ئیمکاناتی پێشکەوتن بەهۆی نەبوونی ڕێگەی کاروان و تێکشکاندنی ئەو ئیمکانیاتەی بەهۆی هاتوچۆی لەشکرەکان.

دووەم: گۆشەگیری

بەهۆی ئەم سەختییەی کوردستانەوە گۆشەگیری مۆرکێکی زاڵی خەڵکی کوردستان بوو. بەم جۆرە هەردوو تایبەتیی (سەرەڕێ)و (گۆشەگیری) هەرچەندە دژ بەیەکن پێکەوە هەن و کاری سلبییان هەیە.

بێگومان پێویستە تێکەڵ بوون کاریگەر بێت واتە سوود لەتەجروبەو پێشکەوتنی وڵاتان وەربگیرێت هەروەك چۆن سوود لەپارەکەشیان وەر دەگیرێت کاتێك کاروانەکان بەوڵاتدا تێدەپەڕن ئەگینا بەتەنها ئاگادار بوون لەجیهانی دەوروبەر بەس نیە. جیهانی سێیەمیش کە دواکەوتووە هۆیەکی دواکەوتن ئەوەیە سوودی لەتەجروبەی ڕۆژئاوا لەمەیدانی زانست و تەکنەلۆجیادا وەرنەگرتووە، بەڵام کوردستان نە سوودەکەی وەرگرتووەو نە بەئاگاش بووە، هۆیەکی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو قسەیەی کە دەڵێت کوردستان (ساحیبی) نییە، بێگومان کاتێکیش ساحیبێکی هەبووبێت ئەو ساحیبە لە (بەگ)ێك زیاتر نەبووە.

هەبوونی چیاو روبار نەك تەنها کوردستانی لەجیهان دوورخستووە بەڵکو هەروەها ناوچەکانی کوردستانیشی لەیەکتر جیاکردۆتەوە و کە ئەمە هۆیەکی زۆر کاریگەری نەبوونی دەوڵەتە. چیا و روبار گەلانی کۆنی کوردستانیان لەیەك جیاکردبووەوەو تا ئەمڕۆ کاری خۆیان دەکەن.

بەڵێ؛ گەلەکان لەسنوورەکاندا تێکەڵ بەیەك دەبن و خێڵەکان کۆچ دەکەن، بەڵام چیا و روبارەکان سنوور بۆ ئەم تێکەڵ بوونە دادەنێن.

تێبینی ئەوەش بکە کە زاری کرمانجی ژووروو لە (زێی بادینان)دا دەوەستێت. بێگومان زێ (پردی سیرات) یان (دیواری بەرلین) نییە و تێکەڵیی زارەکان لەم بەرو لەوبەری زێوە هەیە و زۆریشە، بەڵام ئەوەش ڕاستە کە زێ سنووری بەرچاوی نێوان دوو زارەکەیە.

چیاو روبار وەکو سنورێکی سیاسیش دەور دەبینن، واتە وەکو سنورێکی نێوان قەوارە سیاسییەکان، وەك چۆن زێی دوکان بۆ ماوەیەك ببووە سنووری نێوان دوو ئەمارەتی (بابان) و (سۆران).

دیاره کردنەوەی ڕێگەوبان کاری جوگرافیا و تۆپۆگرافیا کەم دەکاتەوە. دەبوایە کارێکی هەرە گرنگی هەر فەرمانڕەوایەك دروست کردنی ڕێگەوبان و پرد بوایە. مەبەستیشمان دروست کردنی ڕێگەیەك و دوان یان پرد و لەتێك نییە بەڵکو مەبەستمان ئەوەیە ڕێگەو پرد ئەوەندە زۆر و مەحکەم بوونایە کاری تۆپۆگرافیایان هەڵتەکاندایە.

دەوڵەتی (ڕۆما)ش ئەم کارەی کردبووە پرۆژەی بەردەوامی خۆی. یەکەم ڕێگە ئەو دەوڵەتە دروستی کردبوو ساڵی ٣١٢ پێش زاین دەستی پێکرا واتە پاش سەرکەوتنی ڕۆما بەسەر گەلی (سامنی) ساڵی ٣١٤ پێش زایین[٧] و درێژییەکەی نزیکەی (٢٢٠) کیلۆمەتر بوو[٨]. دروستکردنی ڕێگە بەردەوام بوو. لەئیتاڵیادا (٣٧٢) ڕێگەی سەرەکی هەبوون کە نزیکی (١٩٥) هەزار کیلۆمەتر درێژییان بوو، لەوڵاتانی ژێردەستی ڕۆماشدا نزیکی (٨٤٠) هەزار کیلۆمەتر ئەمەش جگە لەتۆڕێکی تری ڕێگەی لاوەکی[٩].

گۆشەگیریی بەشەکانی کوردستان و گۆشەگیری لەجیهان بەهۆی جوگرافیاوە (هەروەها بەهۆی باری ئەمنی) بوونە هۆی دواکەوتن، زاڵ بوونیش بەسەر ئەم گۆشەگیرییە چەند کارێکی پێویستە وەك دروستکردنی ڕێگەو بان و دامەزراندنی ئاسایش، پەیوەست بوونێکی کاریگەر بەجیهانی دەرەوە،...تاد.

سێیەم: پەرتەوازەیی

لایەنی جوگرافی هۆکارێکی سەرەکیە بۆ پەرتەوازەیی. پەرتەوازەییش زیانی زۆرە:

١- قەت داهاتی هەر ئەمارەتێك ناگاتە داهاتی دەوڵەتێکی یەکگرتوو، داهاتیش کە زۆر بێت لەشکری وڵاتەکە گەورەتر دەبێت و پرۆژەی حکومی زۆر دەبن و کە یەکێکیان ڕێگەوبانە.

٢- بەش بوونی وڵات بەسەر چەند ئیمارەتێك واتای جەنگی حەتمیی نێوان ئەمارەتەکان و نەزیفی ئیمکانیاتیان. حەتمیەتی جەنگ نەك تەنها لەبەر مونافەسەی نێوان ئەمارەتەکان بەڵکو لەبەر ئەوەشە کە جەنگی نێوان دوو ئەمارەت ئاسانترە لەجەنگی دەوڵەتێك لەگەڵ ئەوەی تر.

٣- ئەنجامی شەڕی ئەمارەتەکانیش دژی دەوڵەتێکی دراوسێ ئەنجامێکی زانراوە، زۆربەی کاتیش ئەمارەت نێچیرێکی باشە بۆ دەوڵەتی دراوسێ.

پەرتەوازەیش تایبەتێکی ناسراوی کوردە. (بەدلیسی) لەشەرەفنامەکەیدا دەڵێت کەوا کورد لەسەر ناکۆکی دروست بوون[١٠]. (کینان)ی ڕۆژئاواییش دەڵێت کورد ململانە دژی کوردێکی‌تر بەکارێکی ئاسانتر دەزانێت لەچاو ململانە لەگەڵ کەسێکی‌تردا[١١].

هۆی ئەمەش ئەوە نییە کە کورد وەك بەدلیسی دەڵێت لەسەر ناکۆکی دروست بووبێت بەڵکو بارودۆخەکە وای لێکردووە. ئەمیرەکان هاوشانی یەکتر بوون و هەریەکێکیان لەدەوڵەتی ئیقلیمی دراوسێ بێ‌هێزترە بۆیە ئاسانترە لای کە دژی ئەمیرێکی هاوشانی خۆی شەڕ بکات، وەك لەشەڕی دژی دەوڵەتێك.

پەرتەوازەیی دەردێکی کۆنی کوردستانە، لەشەڕەکانی زاموادا بینیمان چۆن ژمارەیەك میر هەبوون، لەهەمان وڵاتداو بەر لە هەزار ساڵ لەو شەڕانە بەڵگەنامە هەیە لەسەر زۆریی پاشاکانی ئەوێ.

لە وڵاتی (نائیری)دا و لەکاتی پاشای ئاشوری توکولتی نینورتای‌یەکەم (١٢٤٤-١٢٠٨پ.ن) چل پادشای هەبوو(١٢). تیگلات پلاسەری یەکەمی ئاشوریش لەساڵی ١١١٣پ.ز باسی (٢٣) پادشای ئەو وڵاتە دەکات(١٣). ئەمانەش تەنها چەند نمونەیەکی کەمن. فرە ئەمارەتیش لەکوردستان بەر لەچەند سەدەیەك شتێکە هەموو کەس دەیزانێت، ئەمڕۆش لە لەتێکی کوردستاندا دوو حکومەت هەیە.

شارێکی مەزن..... هۆیەکی مەزن

ئەگەر لە وڵاتێکدا ژمارەیەك شار هەبن و لەڕووی قەبارەوە وەکو یەك بن شتێکی چاوەڕوان کراوە کە هەر یەکێك لەم شارانە خۆی بەهاوشانی ئەوی‌تر بزانێت، یان بەلای کەمەوە دەتوانێت ببێتە هاوشانی.

ئەگەر شارێکی واش بتوانێت ئەوانی‌تر داگیر بکات ئەوا ناتوانێت تا سەر ئەم دەستەڵاتەی خۆی بهێڵێتەوە... تەنها شارێکی گەورە ئەمەی بۆ دەکرێت.

بۆ نموونە ئەگەر ئەوسا دە شار هەبووبن کە ژمارەی دانیشتوانی هەر یەکێکیان (٣٠) هەزار کەسە، ئەو کاتە هەر یەکێکیان دەتوانێت ئەو پەڕەکەی پێنج هەزار چەکدار کۆبکاتەوە، پێنج هەزار چەکدار بەرامبەر پێنج هەزار چەکدار، ژمارەی ئەو چەکدارانەش کە شارەکە دەتوانێت لەشارو گوندەکانی دەوروبەر کۆیان بکاتەوە نزیکە لەو ژمارەیەی کە شارەکەی تر بۆی کۆدەبێتەوە.

چەندیش ژمارەی ئەو شارانەی کە شارەکەمان دەیەوێت داگیریان بکات زۆر بێت

ئەوەندەش ئەو پرۆژە فراوانکارییە ناماقووڵ دەبێت.

ئێستاش ئەگەر یەکێك لەو شارانە توانی ژمارەی دانیشتوانی زیاد بکات و بیگەیەنێتە سەد هەزار کەس، ئەوکاتە و بەپێی هەمان ڕێژە دەتوانێت زیاد لە (١٥) هەزار چەکدار کۆبکاتەوە و پرۆژەی داگیرکردن بەشێوەیەکی ئاسانتر بەجێ بهێنێت.

مەسەلەکەش نەك تەنها زیاد کردنی ژمارەی چەکداران نییە بەڵکو هەروەها زیادکردنی داهاتە، پەیداکردنی هەیبەتە، کەم کردنی هەستی هاوشانی و مونافەسە لای شارەکانی‌تر.

کوردستان پڕی بوو لە شارە هاوشانەکان، پڕی بوو لە ئەمارەتە هاوشانەکان، هیچیش لەمانە خۆی نەکردە ئەمارەتێك یان شارێکی بێ‌مونافس، بۆیە ئەگەر هەر یەکێك لەمانە شارەکان یان ئەمارەتەکانی تری قوت بدایە دەبوو زوو هەموویانی ((یەق)) بکردایەوە.

دانیشتوانی شاری سلێمانی (٣٦) ساڵ پاش دروست کردنی بەدەهەزار کەس مەزەندە کرابوو، نزیکی پەنجا ساڵیش دوای ئەوە ماڵەکانی نزیکی شەش هەزار بوون[١٤]. شارێکی وا پرۆژەی گەورەی فراوانکاری پێ‌ناکرێت.

مەکیاڤیللی (١٤٦٩-١٥٢٧ز) کە فکرەی شاری گەورەمان لەوەوە وەرگرتووە دەیوت کەوا ئەگەر ژمارەی دانیشتوانی شارەکە زۆر نەبێت ئەوا شارەکە ناتوانێت کاری زۆر بەئەنجام بهێنێت.

مەکیاڤیللی شارەکە بە درەختێك دەشوبهێنێت و دەڵێت کە قەدێکی باریکی درەختێك هەرگیز ناتوانێت لقێکی قورس رابگرێت و نموونەی شاری رۆما بۆ قەدی ئەستوور و شاری (سپارتا) بۆ قەدی باریك دەهێنێتەوە.

رۆما بەهەردوو ڕێگەی خۆشی و زۆرەملێ ژمارەی دانیشتوانی خۆی زیاد دەکرد بۆیە لەسەردەمی شەشەمین پادشای خۆیدا -وەك مەکیاڤیللی دەڵێت- هەشتا هەزار چەکداری هەبوو پاشان لەسەردەمی کۆماریدا توانی (٢٨٠) هەزار کەس چەکدار بکات ئەمە لەکاتێکدا دوو شاری دەرکەوتووی یۆنان (ئەثینا) و (سپارتا) -چونکە حەزیان بەتێکەڵاوی نەدەکرد و هانی بێگانەکانیان نەدەدا بۆ جێگیر بوون لەشارەکەیاندا- نەیانتوانی لەهیچ کاتێکی مێژوویاندا زیاتر لە بیست هەزار کەس چەکدار بکەن، لەبەر ئەوەش کاتێك (سپارتا) توانی هەموو وڵاتی یۆنان بخاتە ژێر دەستی خۆی نەیتوانی دەوام بەمە بدات و زوو ئیمپراتۆریەتەکەی دۆڕاند. قەدێکی لاوازی وا لەگەڵ هەڵگرتنی یەکەم بادا دەشکێت لەکاتێکدا ئەمە تووشی رۆما نەدەبوو چونکە قەدەکەی ئەوەندە گەورە بوو کە دەیتوانی هەرچی لق هەیە رایبگرێت[١٥].

بەم شێوەیەش هیچ لەئەمارەتەکانی کوردستان توانای ئەوەیان نەبوو ئەمارەتەکانی تر قووت بدەن، هەر هەوڵێکیش بۆ ئامانجێکی وا واتای خۆکوشتن بوو. ئەمەش حاڵی ئەمارەتی سۆران بوو کە پاش فراوانکردنی سنووری باشووری لەسەر حیسابی بابانیەکان و پاش قووت دانی ئەمارەتی بادینان ویستی ئەمارەتەکەی بەدرخان بگرێت و لەوێوە سەرەتای هەرەسی دەست پێ‌کرد.

جگە لەوەی کە شارەکانی کوردستان هاوشانی یەکتر بوون ئەو شارانە قەڵا بوون، یەکێکیش لەزیانەکانی قەڵا ئەوەیە هانی فەرمانڕەواکەی دەدات بۆ یاخی بوون لە ئەمیرەکە یان لەدەوڵەتی مەرکەزی، ئەمەش زۆر رووی داوەو ئەمە هۆیەکی پەرت بوونی ئەمارەتەکە یان دەوڵەتەکەیە.

لەمێژووی جیهانیشدا نموونەی فەڕەنسای ئەوسا هەیە کاتێك هەر دەرەبەگێك دەیتوانی لەپادشای فەڕەنسا یاخی ببێت چونکە قەڵای خۆی هەبوو.

کەواتە دەبوایە لە کوردستاندا شارێك هەبووایە کە دانیشتوانی دە ئەوەندەی گەورەترین شاری تری کوردستان بوایە بۆ ئەوەی هیچ شارێك هاوشانی نەبێت و بۆ ئەوەی بتوانێت هەموو ئەو شارانە بگرێت و دەسەڵاتی خۆی بەسەریاندا بهێڵێتەوە.

بێگومان ئەو شارە مەزنە پاش دەستگرتن بەسەر شارەکانی‌تر بێ‌کێشە نامێنێتەوەو دووچاری یاخی بوونێکی زۆر دەبێت بەڵام ئەگەر بەراوردی بکەین لەگەڵ قەدە باریکەکان ئەو شارە دەتوانێت باشتر و زیاتر بەردەوامی بە وەزعەکەی خۆی بدات.

چوارەم: دواکەوتن

هەموو ئەوانەی سەرەوە دواکەوتن دەهێننە بەرهەم. دواکەوتنیش هەموو روویەکی گرتۆتەوە؛ ئابووری، سیاسی، سەربازی، شارستانی.

داگیرکەر هەمیشە هەوڵ دەدات ژێردەستەکانی دواکەوتوو بن تا ژێر دەستەیی لایان شتێکی ئاسایی بێت، تەنانەت حوکمی نیشتمانی کاتێك ئیستبداد پیادە دەکات هەوڵ دەدات گەل دواکەوتوو بێت چونکە گەلی دواکەوتوو بەکۆیلێتی رازییە.

لەمێژووی کوردستاندا لەوە ناچێت داگیرکەر هۆشیارانە ویستبێتی دواکەوتن باڵ بەسەر کوردستاندا بکێشێت و دواکەوتن زیاتر ئەنجامی هۆکانی‌تر بوو. هەوڵی وشیارانەی سەپاندنی دواکەوتن زیاتر لەمێژووی نوێی کوردستاندا دەبینرێت.

لێرەدا چەند مەیدانێکی دواکەوتن دەستنیشان دەکەین کە گرنگترینیان دوواکەوتوویی پێشەواکان و دواکەوتوویی دەزگاکانن جگە لەچەند مەیدانێکی تر کە ئەهمیەتی پلەدوویان هەیە.

١- قەیرانی پێشەوایەتی

یەکێك لە نیشانەکانی دواکەوتوویی پێشەواکان تێنەگەیشتن و نەزانینی ئەهمیەتی شاری مەزن. نیشانەکانی‌تر زۆرن.

کورد پێشەوای زۆری هەبوو، پێشەوای زۆریش دیاردەیەکی باش نییە چونکە لەکەمی پێشەوای لێهاتوو پێشەوا زۆر دەبن.

کورد پێشەوای لێهاتووی هەبووە بەڵام کامەی لەناویاندا زۆر لێهاتوو بوو پێشەوایەك بوو لەسەر ئاستی کوردستان نەك لەسەر ئاستی ئیقلیمی چ جای جیهانی.

زۆر لەپێشەواکان لەچاو خەڵکەکە لوتکە بوون، بەڵام هەرگیز لەئاستی سەردەمەکەیاندا نەبوون.

پێشەواکان ئاگایان لە جیهانی دەوروبەریان نەبوو، میرێکی ئەمارەتی بابان یان بادینان نەیدەزانی لەئەوروپا چ باسە، (فرەیزەر) دەڵێت کە میری بابان بەردەوام نامەی بۆ دەنارد و لێی دەپرسیەوە لەبارەی بارودۆخی ئەوروپا و بەتایبەتی پەیوەندی نێوان رووسیا و عوسمانییەکان[١٧]. نموونەش لەمە باشتر نییە لەسەر بێئاگایی کە من چاوەڕێی کەسانێکی‌تر بم بۆ زانیاری.

دواکەوتنی پێشەوایەتی و بێئەوەی رووی تری ئەم دواکەوتنە بڵێین ئەنجامی لێکەوتەوە:

١- هەموو پێشەواکان هاوشانی یەکتر بوون، بۆیە هیچ کامیان نەیتوانیوە ئەوانی‌تر بخاتە ژێر رکێفی خۆی یان بەبراگەورەیی ئەو رازی بن.

تا ئەمرۆ ((براگەورەیی)) کەسێك دەیسەپێنێت کە شایەنی ئەو پلەیە نییە.

٢- بەڵام تەنانەت لەناو خودی ئەمارەتەکە کەسانێك هەبوون کە خۆیان بەهاوشانی ئەمیر دەزانی کە هەر وەکو قسەی (من چیم و خولەی شێخ سەعید چییە؟) مەبەست لە (شێخ مەحموود) روونی دەکردەوە. لاوازیی ئەمیر رێگەی بەم جۆرە موونافەسەیە داوە.

لەمەشەوە حەسوودی نێوان پێشەواکان سەری هەڵدەدا و خیانەت رووی دەدا، خەڵکی سادەی سەدەی رابردووش بەم حەسوودییەی نێوان پێشەواکانیان زانیبوو ئەمەیان بە (ریچ) وتبوو[١٨].

پێشەوای بێمونافیس، پێشەوا لەسەر ئاستی سەردەم دەست نەدەکەوت. (صلاح الدین) نموونەی پێشەوایەك بوو لەسەر ئاستی جیهانی، لەسەر ئاستی ئەرکەکانی جیهانی ئیسلامی، ئەمە لەکاتێکدا میرانی سەردەمی خۆی (بەمیرە کوردەکانەوە) لەبەگێگ زیاتر نەبوون، لەمەشەوە سادەیی رەخنەکانی هەندێك کورد دەزانین کە (صلاح الدین) بەوە تاوانبار دەکەن کە کاری بۆ کورد نەکردووە، هەورەها هەڵەی قەومییە عەرەبەکان کە صلاح الدین بەپاڵەوانی (عروبە) ناودەبەن. لەو سەردەمەدا جگە لەوەی کە فیکرەی نەتەوایەتی وجودی نەبوو، هەروەها هەر ئاڕاستە بوونێك بۆ

غەیری مەسەلەی جیهانی ئیسلامی پێشەواکەی دەکردە یەکێك لەو میرانەی کە بۆ بستێك زەوی دژی براکانیان شەڕیان دەکرد و ژیانی موسڵمانانیان خستبووە نارەحەتی.

یەکێك لەو تایبەتییانەی کە لە ژمارەیەك سەرکردەی کورددا دەبینرێت لەخۆبایی بوونە. ئەو سەرکردانە کاتی بەهێز بوون تووشی غرور دەبوون، تایبەتییەکی تر ملهوڕی و موغامەرە کردنە.

کوردستان پێویستی بەپێشەوایەك بوو کە دڵەکان لەدەوری خۆیدا کۆبکاتەوە نەك دوژمن بۆ خۆی زۆر بکات.

(پاشای کۆرە) بەو هەموو لێهاتووییەی خۆیەوە دوژمنی لەخۆی کۆکردبووەوە ئەویش بەهۆی رەفتاری رەقەوە[١٩].

میری وا هەبوون کە شایەنی مەدح کرد بوون و مەدحیش کران وەکو سلێمان پاشایبابان، بەڵام نموونەکانی لەخۆبایی بوون و موغامەرە کردن کە لەمێژووی کوردستاندا دەیانبینین وامان لێدەکەن ئەم دوو دەردە بەنەخۆشییەکی بەربڵاو بزانین. وابزانین ئەمە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە سەرکردەکە لەهیچەوە بووە سەرکردە یان لەبێهێزییەوە دەسەڵاتی زۆری دەست کەوت.

(صلاح الدین) نموونەیەك بوو لەسەر ئەو سەرکردەیەی دڵەکانی لەدەوری خۆی کۆکردەوە. (ابن شداد) نموونەی جۆراوجۆر لەسنگ فراوانی و لێبوردنی لێدەگێڕێتەوە[٢٠]، (صلاح الدین) چەندین شەڕی کردبوو دژی ئەمیرەکانی شام و جزیرە و شوێنانیتر بەڵام لەکۆتاییدا توانی هەموویان لەخۆی کۆبکاتەوەو هەموو دان بەپێشەوایەتییەکەی بنێن، نموونەیەکی خۆشویستنی خەڵك بۆ صلاح الدین هەڵوێستی خەڵکی دیاربەکر بوو کاتێك گەمارۆی دابوو وکاتێك میری شارەکە داوای لەخەڵکەکە کرد شەڕی لەگەڵ بکەن بەڵام خەڵکەکە رازی نەبوون. (ابن شداد) لەباسی مردنی (صلاح الدین)دا دەڵێت کەوا لەدوای مردنی خەلیفە راشیدەکان خەڵکی قەت ئەوەندە خەفەتیان بۆ کەس نەخواردبوو[٢١].

(صلاح الدین) دەیزانی ئەمیرەکان لەدەوری خۆیدا کۆبکاتەوەو پێشەوای خۆشەویستی سەرجەم موسڵمانان بێت. وە نەبێت ئەمەی بەسیاسەت کردبێت، بەڵکو رەوشتی ئەسڵیی خۆی بووەو ئەنجامی بیرکردنەوە بوو لە مەسەلەی یەکەم و هەرەگرنگەکەی ئەو ساتە ئەویش دەرکردنی خاچ پەرستان. بەڵام زۆر لەبەگە کوردەکان تەنانەت وەکو سیاسەتیش ئەمەیان بۆ نەکرابوو بەڵکو بەپێچەوانەوە هەندێك لەوانە بەگیانێکی بنەبڕ کردن (استئصالی) بیریان دەکردەوەو زۆربەیان بەگیانی براگەورەییەکی فەرزکراو رەفتاریان دەکرد کاتێك نەختێك دەسەڵاتیان گەورەتر دەبوو، گیانی بنەبڕکردن و بیرکردنەوەی براگەورەیی تا ئەمڕۆ ماوە.

شۆڕشی بێ لاشە

نیشانەیەکی دواکەوتوویی پێشەوایەتی ئەوەیە پێشەواکان نەیانتوانیبوو هێزی هەموو جەماوەر بخەنە جووڵە، بۆیە شۆڕشە کوردیەکان –ئەگەر راست بێت ناوی شۆڕش لەهەموویان بنرێت– بەزۆری کاری پێشەواکان بوو. پێشەوا لەگەڵ چەکدارەکانی شۆڕشەکەیان هەڵگیرساندبوو جەماوەریش کەمترین بەشداریی هەبوو لەپرۆژەکە.

با لەراپەڕینی ١٩٩١ەوە دەست پێبکەین؛ کام بیروباوەڕ و هەستی نەتەوایەتی لەوەی ١٩٩١ گەورەتر بوو؟ بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەمووومان بینیمان چۆن تەنها بەشێکی گەل بەشداری راپەڕینی کرد، بەشەکەی تریش خەریکی تاڵانی بوو، باقی خەڵکەکەش تەنها لایەنگیر بوون.

زۆریش باسی ((داستانی)) کۆڕەوی دووملیۆنی دەکرێت بێئەوەی حسابی ئەوە بکرێت کە دەتوانرا لەناو ئەو دوو ملیۆنە بەلای کەمەوە بیست هەزار چەکدار ئامادە بکرێت و داستانێکی راستەقینە تۆمار بکرێت. مەسەلەش نە کەمی چەك بوو (هەرچەندە چەك کەم بوو) و نە چەکی زۆری حکومەتی عێراقی، هەروەها کەمی بوار نەبوو چونکە ئێستا هەشت ساڵ بەسەر راپەڕیندا تێپەڕیوە بەڵام جەماوەر (تعبئە) نەکراوە بەڵکو بەپێچەوانەوە ئەو (مهرج)انەی کە دژی چەکداریو بۆ رازیکردنی هەندێك کەس قسە دەکەن بازاڕیان گەرمەو گوێیان بۆ دەگیرێت.

هۆی سەرنەگرتنی راپەڕینەکەی ١٩٩١ ئەو دەردە کۆنەیە: شۆڕشەکە بێلاشە بوو، ئەوەندە هەیە کە بەشداریی خەڵك لەم شۆڕشەدا نیسبەتێکی باشتری هەبوو (رەنگە جگە لەشۆڕشی ١٩٧٤)

ئەمە حاڵی (راپەڕینە مەزنەکە) ئەی دەبێت حاڵی شۆڕشەکانی تر چیبووبێت؟ زیانی نەبوون یان لاوازیی لاشەکە تەنها لەوەدا نییە کە ژمارەی چەکداران کەم بوو بەڵکو لەوەدایە کە گەل شەڕی درێژخایەنی ناوێت بۆیە بەشداری کردنی چالاکانەی گەل لەشۆڕشەکەدا هێزێکی وا بەو شۆڕشە دەبەخشێت کە پێشەواکان بتوانن درێژە بەشۆڕشەکە بدەن بێئەوەی گەل تاقەتی بچێت یان بەهۆی قوربانیەکانەوە سارد بێتەوە. چەکدارکردنی گەل بە (ئایدیۆلۆجیا) تاکە رێگەیەکە بۆ ئەم مەبەستە. ئەوەتا دەرکەوتووترین ئایدیۆلۆجیا ئەوەی شۆڕشی ١٩٧٤و راپەڕینی ١٩٩١ بوو بەڵام ئاکامی هەردووکیان دەزانین.

مەبەستیشمان ئەوە نییە کە تەنها وجوودی ئایدیۆلۆجیاکە بەسە بەڵکو دەبێت هەروەها ئەو ئایدیۆلۆجیایە زاڵ بێت و سەرجەم جەماوەر باوەڕێکی وایان پێبێت کە ئامادەبن قوربانیی درێژخایەنی لەپێناویدا بدەن. بێزاڵ بوونی ئایدیۆلۆجیا

جەماوەر (سباق المسافات الطويلة)ی بۆ ناكرێت. ئێستاش دیارە كە هیچ شۆڕشێكی كوردی نەیتوانیوە ئەمە بكات و ئەمەبوو كە هەموو شۆڕشێكی كوردی كردە شۆڕشێكی بێلاشە.

شۆڕشەكە بێلاشەیە، (سەر)ەكەش میرە نەك پێشەوا یان بەلای كەمەوە پێشەوایەكی ناوچەییە.. ئەنجامەكەش روون و ئاشكرایە.

شۆڕش و موغامەرە

ئەمیان تەنها لەروویەكەوە پەیوەندی بەدواكەوتنەوە هەیە ئەویش حسابی هەلّە بۆ سات و ئیمكاناتی شۆڕش و زیاتر پەیوەندی هەیە بە پێشەواكانەوە.

لەمێژووی كوردستاندا شۆڕشی زۆر هەن، ئەمانەش بەزۆری موغامەرە بوون، شۆڕشێك بوون بێ‌حساب كردنی ئیمكاناتی خۆ و دەوروبەر، بەلّێ باشە با شۆڕش بكەین ئەی دوایی؟ چۆن دەوام بەو دەسەلاّتە بدرێت ئەگەر هاتە دەستمان؟

لەوەدەچێت هەر ئەوەندی پێشەواكان هێزێكیان بۆ خۆیان خڕەكردەوە بیریان لەوە دەكرد دژی دەولّەتی داگیركەر بجەنگێن یان پەلاماری دراوسێ بدەن.

پادشای ئاشور لەشەڕی سالّی (٨٨١پ.ز) دەلّێت كە زامواییەكان (بڕوایان بەلەشكرەكەیان هەبووە). دیارە نەلەشكرەكە هاوشانی لەشكری ئاشووری بووو نە ئەو هاوپەیمانیە شلەی نێوان چەند میرێك دەتوانێت بەرامبەر لەشكرێك بوەستێت كە هی یەك دەولّەت و لەژێر یەك پادشا بوو.

بەكورتی شۆڕشەكانی كوردستان زۆربەی كات موغامەرە بوون و ئاكامی هەموویان ژێركەوتن بوو.

هاوپەیمانییە چەوتەكان

كاتێك میرەكە خۆی لەنێوان دوو هێزدا دەبینێتەوەو كاتێك بەپێویستی دەزانێت هاوپەیمانی لەگەلّ هێزێكیاندا ببەستێت ئەم كارە بەناچاری دەكات. چیاو شاخەكان باشترین پارێزەری كورد بوون بەلاّم كوردیشیان فێری كەمتەرخەمی كرد، تۆ بلّێیت پشت بەستنی بەردەوامی كورد بە چیاكان وای لێنەكردبێت پشت بەستن بەغەیری خۆی نەكاتە خوو؟ ئەو شۆڕشانەی كە تیایاندا كورد پشتی بەهێزێكی دەرەوە نەبەستبوو زۆر كەمن. بەلاّم سەرەڕای ئەو پشت بەستنە، ئەو پەیمان بەستنانە زۆربەی كات چەوت بوون.

كورت بینیی پێشەواكان لەوەدا بوو كە پشتیان بە عوسمانییەكان دەبەست دژی ئێران و بەپێچەوانەوە. پشتیان بەرووسیای قەیسەری دەبەست دژی عوسمانیەكان و بەپێچەوانەوە، راستە لەمەزیاتریان بۆ نەدەكرا بەلاّم نازانین چاوەڕێی چییان دەكرد؟ چاوەڕێی ئەوەیان دەكرد هاوپەیمانەكە رێگە بە دروست بوونی ئەمارەتێكی سەربەخۆ بدات؟

نموونەیەكی زەق لەسەر كورتبینیی و لەسەر بەستنی چارەنووسی ئەمارەتەكە بەچارەنووسی یەكێك لەلایەنە ناكۆكەكان كاری میرێكی بابان بوو كاتێك دوو كوڕی سولّتان سولەیمانی قانوونی (١٥٢٠-١٥٦٦) دژی یەكتر وەستان، میری بابان لایەنی یەكێكیانی گرت بەلاّم نرخی لێبوردنی سولّتان لەو كوڕە ئەوەبوو كە سەری ئەو میرەی بۆ بنێرێت چونكە ئەمیان ئاگری نێوان دووبراكەی خۆش كردبوو، كوڕەكەی سولّتان ئەمەی بۆ باوكی بەجێ هێنا و میرەكەی بابان سەری خۆی دۆڕاند[٢٣].

ئەمە تەنها یەكێكە لەسەدان نموونە لەسەر گرێدانی چارەنووسی ئەمارەت بەچارەنووسی هێزێكی مەیدانەكە، ئەنجامی زۆربەی ناكۆكییەكانیش ئاشت بوونەوە یان هاوسەنگی هێزەكان بوو. پاشان نۆرەی میرە كوردەكە دێت كە لایەنەكەی‌تر ناڕەحەتی بكات و حسابی كارەكەی لەگەلّدا بكات.

٢- دواكەوتنی دەزگاكان

دوو شتی گرنگ بۆ دامەزرندن و دەوام دان بە دەولّەت پێویستە؛ (پێشەوا)و (دەزگا)، دەزگاكەش دەوام بەدەولّەت لەپاش نەمانی پێشەوا دەدات. ئەگەر لەكوردستانیشدا قەیرانی پێشەوایەتی هەبوبێت ئەوا دەزگاكانی لەوپەڕی دواكەوتوییدا بوون.

نموونەیەك لەسەر دواكەوتوویی دەزگای سەربازییە. پێویستە لێهاتوویی و ئازایەتی لەچوارچێوەی دەزگایەكدا بن بۆ ئەوەی دەوام بەم لێهاتوویی و ئازایەتییە بدرێت.لەباسێكی پێشووی (رابەر)یشدا نموونەی سوپای ئەلّمانیمان هێنایەوە كە چۆن

دەزگایەکی لێهاتوو –کە (دەستەی ئەرکانی گشتی– هیئة الارکان العامة) بوو– بووە هۆی دامەزراندنی ئەو سوپایەی کە لەم مەیدانەدا پلەی ژمارە یەکی هێناو هەر وا مایەوە[٢٤]، نموونەی دەزگای سیاسیش (ئەنجومەنی پیران)ی رۆما کە لێهاتوویی سیاسیی (هەروەها سەربازی)ی تێدا کۆببووەوەو ئەم ئەنجومەنەتوانی کۆنترۆڵی دەوڵەتێك بکات کە بەردەوام لە جەنگدا بوو لەگەڵ جیهانی دەوروبەری و بەردەوام لەفراوانبووندا بوو. ئەم ئەنجوومەنەش وەکو دەزگایەك بەرهەمی دەزگایەکی لەخۆی فراوانترە کە دەزگای عەشایەرییە.

زۆر کەس رەخنە لەعەشایەرییەت دەگرن و بەهۆیەکی نەبوونی دەوڵەتی دەزانن لەکاتێکدا راستییەکە ئەوەیە کە ئەگەر ئەو عەشایەرییەتە ببوایە بە دەزگایەکی بەهێز ئیمکانی ئەوە دەبوو کە دەوڵەتەکە دروست ببێت (بچووك بێت یان گەورە). راستە رەخنەگران لەعەشایەریەت –خۆشم یەکێکیانم– عەقڵ و نەفسییەتیان قبووڵی عەشایەرییەت ناکات بەڵام بیرکردنەوەیەکی وا لەراستیەکان بێئاگامان دەکەن.

لەرۆما و یۆنانی کۆندا خێڵەکان بناغەی (یان هیچ بناغەیەکی) نیزامی سیاسی و سەرجەم دەوڵەت بوون[٢٥]. خێڵەکان سەرۆکیان هەبوو (پادشای خێڵ) کە خۆیان بەهاوشانی پادشا دەزانی بۆیە توانیان یان حوکمی پادشایی نەهێڵن یان دەسەڵاتی پادشا کەم بکەنەوە. هەروەها وەك وتمان دەزگای خێڵایەتی بناغەی ئەنجومەنی پیرانی رۆما بوو، هەروەها ئەو دەزگایە بناغەی ئەنجوومەنی هاوولاتیان Ecclesia لەیۆناندا کە ئەمیان دەسەڵاتی یاسادانانەو دەزگای خێڵایەتی هەروەها ئەساسی دەسەڵاتی بەجێهێنان بوو، لە(شار–دەوڵەت)ی (ئەثینا)دا دە خێڵ هەبوون، کە هەریەکێکیان پەنجا ئەندامی دەنارد. واتە بەکورتی عەشایەرییەت نەك هەر ئەساسی دەوڵەت بوو بەڵکو هەروەها نیزامێکی حوکمی دیاریکراویشی بەدەوڵەتەکە بەخشی.

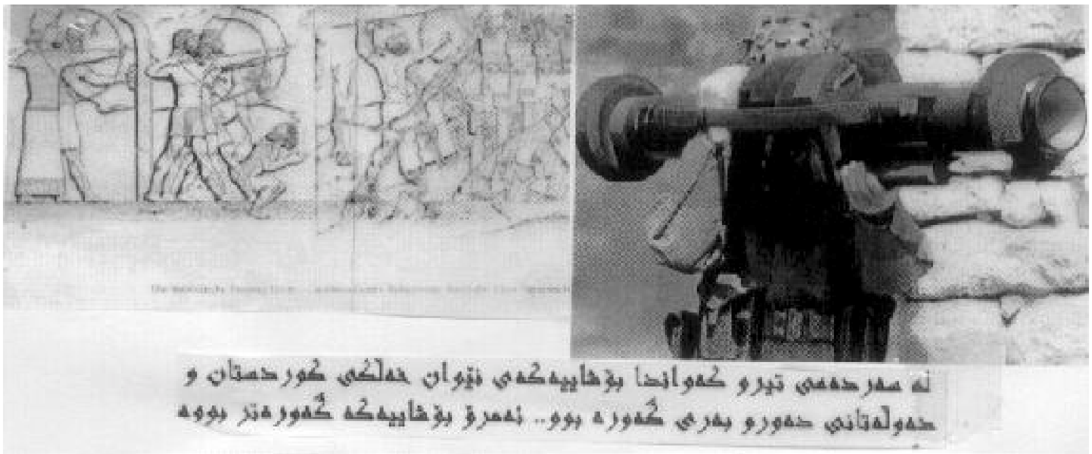

ئەمڕۆ لەکوردستاندا حزبەکان دەوری دەزگایەك دەبینن (لەناو ژمارەیەك دەزگای‌تر) بەڵام ئەو راستیەی کە پێویستە خۆمانی لێنەدزینەوە ئەوەیە کە فرەحزبی وەك دەزگایەك کەمتر شیاوی پێکهێنانی دەوڵەتە. فرەحزبی ئیمکانیاتی دروست بوونی دەوڵەت لەناو دەبات.

ئەمارەتە کوردییەکانیش نەیانتوانیوە وەکو سویسرا بکەن و دەزگایەکی سیاسی دابمەزرێنن بۆ یەکێتییەکی فیدراڵی یان بەلای کەمەوە کۆنفیدراڵی، یەکێتی سویسری سەرەتا بەسێ‌ناوچە دەستی پێکرد و بەردەوام لەزیادبووندا بوو ئەمەریکاش بەهەمان شێوە لە (١٣) ویلایەتەوە دەستی پێکرد. ئەگەر میرەکوردەکان ئەنجوومەنێکیان دروست بکردایە کە تیایدا هەر ئەمارەتێك ژمارەیەك نوێنەری هەبێت ئەوکاتە دەتوانرا ئەم یەکێتییە سستە بکرایە نەواتێك بۆ یەکێتییەکی بەهێزتر. بەڵام وەك چۆن هیچ ئەمارەتێك ئەو بەهێزە نەبوو کە بتوانێت هەموو ئەمارەتەکانی تر قووت بدات بێ‌ئەوەی تووشی سك چوون یان رشانەوە بێت، بەهەمان شێوە هیچیان بەچارەسەرێکی وەها رازی نەدەبوون چونکە ئەنجومەنی وا جگە لەوەی دەزگایەکی نوێ و نەناسراو بوو هەروەها کێشەی ئەوەش دەهاتە پێشەوە کە بارەگای ئەو یەکێتییە لەکام ئەمارەتدا بێت و لەمەوە قسەی (من چیم و ئەو چییە؟) سەری هەڵدەدا.

واشی بۆ دەچم کە زامواییەکان توانیبێتیان یەکێتییەکی وا دابمەزرێنن چونکە پاشای ئاشور لەهەردوو ساڵی ٨٨١و٨٨٠ی پێش زاین ناوی شاری ئارراکدی Arrakdi دەهێنێت بێ‌ئەوەی ناوی خاوەنەکەی بڵێت و لەساڵی ٨٨٠ دەڵێت کە پاش گرتنی ئەو شارە هەموو میرەکانی زاموا چۆکیان دادا[٢٧]، ئەمە لەکاتێکدا هەر میرێك و ناوی پایەتەختەکەی دەهێنێت. کەواتە بۆمان

هەیە بڵێین ئەو شارە مەرکەزی کۆنفیدراڵی زاموا بوو (بەڵام باس لەئەنجومەن نەکراوە) و بەبڕوای خۆمان ئەمە کارتێکردنی میدییەکان بوو (کەلەو کاتەدا کاریان لەسەر ناوچەکە دیاربوو) کە پێدەچێت لایەنی عەشایەری بەسەریاندا زاڵ بووبێت و یەکێتییەکی عەشایەرەکانیان پێکهێنابوو، ئەوەی وتیشمان هەمووی بۆچوونی خۆمانن و مەرج نیە ڕاست بن.

٣- کێشەی کۆچەری

کۆچەری دەورێکی گەورەی بینیوە لەدواکەوتن و دروست نەبوونی دەوڵەتەکە.

کۆچەری گۆڕینی شوێنە، پێشکەوتنیش بەجێگیر بوونەوە بەندە. کۆچەر چونکە جێی خۆی دەگۆڕێت بایەخ بە شارستانی نادات. ڕووە ماددییەکەی شارستانییەتی کۆچەران بریتییە لە خێوەت و دەوار ، ڕووە ڕۆشنبیرییەکەی شارستانییەکەی کۆچەرانیش لەدەوار پێشکەوتووتر نییە.

کۆچەرانیش بایەخ بەکشتوکاڵ (سەرەتای شارستانی) نادەن. سومەرییەکان باسی هێرشەکانی خێڵە (ئامورییەکان) لەبیابانەکانی ڕۆژئاوای عیراق دەکەن کە کۆچەر بوون و گەنمیان دەست دەکەوێت بەتاڵانیو دەیخۆن بەڵام بێئەوەی بزانن چییە[٢٨]، بەڵام ئەم ئامورییانە دوایی کە جێگیر بوون بوونە میراتگری شارستانیەتی عیراقیەکانی پێش خۆیان.

کۆچەرەکان غەیری گۆشتی ئاژەڵ و شیر و هاوەڵاکانی و غەیری ڕاخەر و پێخەفی زبر و سادەی خوری هیچت پێشکەش ناکەن، بەڵام هەموو کەسێك دەتوانێت ئەمانەت پێببەخشێت. لادێ نشین ئەم کارە دەکات بەپاڵ کشتوکاڵەوە. کۆچەران غەیری ئەمانە هیچت پێشکەش ناکەن لە وێرانی زیاتر.

هەبوونی کۆچەری واتای ئەوەیە بەشێکی کۆمەڵگە لەدەرەوەی شارستانیەت بمێنێتەوە، ئەو بەشەی کۆمەڵگەیەش دوو وێرانکاری بەئەنجام دەهێنێت؛ یەکەمیان ئەوەیە هیچ بینا ناکات، دووەمیشیان ئەوەیە بیناکەت بۆ دەڕوخێنێت. لەکوردستانی ئەوسادا گاڵتەکردنی کۆچەر بە لادێنشین و زیان گەیاندنیان بەو لادێ نشینانە شتێکی زانراوە.

٤- دواکەوتنی سەربازی

کورد میللەتێکی جەنگاوەرە، ئازایە بەڵام ئەم ئازایەتییە زیاتر ئازادییەکی فەردییە. باسی دواکەوتویی دەزگای سەربازیمان کرد، ئەم دواکەوتوویە تا ئەمڕۆ دەبینرێت کە بەدوو حکومەتی کوردییەوە تەنها لەشکری میلیشیا هەیە کە بەرامبەر لەشکرێکی نیزامی هیچی پێناکرێت.

دواکەوتوویی سەربازی لەهەندێك مەسەلەی ورد و تایبەتیشدا هەیە، با تەنها نموونەیەك لەنیشانەکانی عەقڵیەتی دواکەوتووی سەربازی بهێننەوە ئەویش پشت بەستن بەقەڵا[٢٩].

قەڵا یارمەتیت دەدا هێزێکی گەورەی دوژمن لەکار بخەیت، ئەگەر قەڵاکانیشت زۆربن ژمارەیەکی زۆرتری لەشکری دوژمن لەکار دەخرێت. ئەم بنەمایە زۆر سادەیە و بەڕواڵەت زۆر ڕاستە بەڵام لەحەقیقەتدا بنەمایەکی پڕمەترسییە.

لەشەڕەکانی زاموا، میرەکانی زامواو وەك باسمان کرد پاشەکشێیان کرد بۆ شار و قەڵاکانی خۆیان ئەمەش گەورەترین هەڵەیە چونکە ئەمەیە کە هەموو لەشکرێك مەبەستێتی؛ بتوانێت هێزی دوژمن بکاتە چەند پارچەیەك و ئەم پارچانە بەتەعبیری عەسکەری (پاروو لەدوای پاروو بخوات) بۆیە پادشای ئاشور شار و قەڵاکانی دەگرت؛ قەڵا لەدوای قەڵا و شار لەدوای شار.

باشتر دەبوو بۆ زامواییەکان هەموو لەشکرەکەیان کۆبکەنەوە نەك بەو شێوەیە پەرش و بڵاوی بکەن، ئەم دەردە زۆر کۆنەو تائەمڕۆ ماوە.

مەترسی پەنا بردن بۆ قەڵا بۆ (صلاح الدین) ئاشکرا بوو، پاش صوڵح کردن لەگەڵ خاچپەرستان هێشتا چەند شوێنێکی کەم لەژێر دەستی دوژمندابوو، صلاح الدین لەوە دەترسا خاچپەرستان جارێکیتر هێرش بەرنەوەو موسڵمانان نەجووڵێن و هەر یەکێکیان لەناو قەڵای خۆیدا بمێنێتەوە و ئەمەش تیاچوونی موسڵمانانی تیا بێت[٣٠].

خەڵکی شاری (سپارتا) لەیۆنانی کۆندا شوورەیان بۆ شارەکە دروست نەکردبوو.

خەڵکەکە دەیانوت باشترین شوورە سنگی لاوەکانمانە بۆیە سوپای (سپارتا) بووە نموونەیەکی کەم وێنەی جیهان.

کوردیش بەپشت بەستن بەکێوەکانەوە نەوەستا بەڵکو (وەکو هەموو وڵاتێکیتر) شورەشی بۆ شارەکانی خۆی دروست دەکرد.

ئەو ڕۆژەش کە دەبیستن لەشکرێکی کوردی لەچەند شەڕێکی کراوەدا (شەڕی بەرە) دژی دەوڵەتێك بەرپا بکات و تیایاندا سەربکەوێت ئەوکاتە دەتوانین بڵێین کە وەرچەرخانێك لەمێژووی کوردستاندا ڕوویدا بەڵام با جارێ چاوەڕێی ئەمە نەکەین چونکە کورد لەڕووی تەکنەلۆجیای سەربازییەوە زۆر لەدواوەیە.

٥- مەرکەزەکانی قورسایی شارستانی

کوردستان مەرکەزێکی شارستانی نەبووە، لەمەش خراپتر ئەوەیە کوردستان کەوتۆتە نێوان مەرکەزەکانی قورسایی شارستانی، کاری ئەم مەرکەزانە ((پلیشاندنی)) کوردستان بوو نەك ئەوەیە کوردستان سوودیان لێوەربگرێت.

کوردستان تا ماوەیەکی زۆر لەسەر قەراغی شارستانیی عێراقیدا بوو، گەلانی کۆنی کوردستان تەنها لاساییان دەکردەوە، تەنها یەك یان دوو گەل هەبوون کە بەزمانی خۆیان شت بنووسن بەڵام ئەمەش بەرادەی پێویست نەبوو.

لەگەڵ ئەو لاسایی کردنەوەیەش هێشتا ئەو گەلانە زۆر دواکەوتوو بوون لەچاو گەلانی عێراق، عێراق مەرکەزێکی گەورەی شارستانی بوو کە دەبوایە ئەو گەلانە سوودیان لێوەربگرتایە.

لەسەدەی شەشەمی پێش زاینیش بەدواوە مەرکەزێکی گەورە لەرۆژهەڵاتی کوردستاندا پەیدا بوو ئەویش ئێران. لەو کاتەوە کوردستان کەوتە نێوان دوو مەرکەزی شارستانیی رۆژئاوا- رۆژهەڵات بیئەوەی سوود لەهیچیان وەربگرێت.

لەو ماوەیەشدا کە یۆنانییەکان ئەو ناوچەیان تا نزیك هندستان گرت و یەك مەرکەز پەیدا بوو خەڵکی کوردستان نەیاندەتوانی ببنە بەشێکی کاریگەر لەشارستانی (هیلینستی)و یەکێك لەهۆکان ئەوەیە یۆنانییەکان خۆیان بە باڵاتر دەزانی لەکاتێکدا دەبێت چاوەڕێی ئەوە بکەین کە گرنگترین هۆ دواکەوتوویی خەڵکی کوردستان بوو بێت.

حاڵەتێکیتری یەك مەرکەز سەردەمی ئیسلامییە کە دەزگاکانی زانست و شارستانی لەبەردەم گەلانی غەیری عەرەب کرانەوەو هەزاران زانای غەیری عەرەب ناویان دەرکرد کە بەشێکیان کورد بوون بەڵام دیسان لەم حاڵەتەشدا نە زانا کوردەکان هاوشانی زانایانی گەلانیتری موسڵمان بوون و نە کوردستان شاری ناوداری زانستیی هاوشێوەی (بوخارا)و (نیسابور) و (بەغدا) ....ی هەبوو. پاش ماوەیەکی زۆریش دوو مەرکەزی عوسمانی-ئێرانی پەیدا بوون و مەسەلەکە وەکو خۆی مایەوە.

بەکورتی:

١- کورد یان کەوتبووە کەناری شارستانییە گەورەکان.

٢- یان کەوتبووە نێوان دوو مەرکەزی گەورەی شارستانی.

کوردیش نەیتوانیوە سوود لە هیچیان وەربگرێت.

کوردی ئەمڕۆش لەنێوان سێ مەرکەزیشارستانیی ناوچەیی (ئێران- تورکیا- مەرکەزی عەرەبی)یە، هەروەها نێوان دوو مەرکەزی گەورەی رۆژهەڵات- رۆژئاوایە. هەرچەندە کورد لەناو مەرکەزی شارستانی (رۆژهەڵات)دایە بەڵام ئەوەندە بەرکەنار کەوتووە وادەزانیت لەناو ئەویشدا نییە. لەناو ئەو قەرەباڵغییەشدا کورد لەپەراوێزەکاندایە.

٦- سوود وەرنەگرتن لە تایبەتییەکانی کورد

بڕوا ناکەین لێکۆڵینەوەیەکی جیددی و زانستی لەبارەی تایبەتییەکانی کوردەوەبەئەنجام هێنرابێت. ئەمەش ڕوویەکی تر دواکەوتنە، دواکەوتنە لە لێکۆڵینەوەو تێگەیشتن لەو میللەتەی کار لەناویدا دەکەین.

باسی ئازایەتیی فەردیی کوردمان کرد کە پێویستە بەپاڵ ئەم ئازایەتیە لێهاتوویی سەربازی هەبێت، بۆنموونە (ضبط) زۆر پێویستە، بەبڕوای خۆشمان کورد پلەی یەکەمی (ضبط)ی سەربازی بۆ دروست دەبێت ئەگەر بایەخ بەمە بدرێت، هەمان شتیش بۆ تایبەتییەکانیتر.

(کێرزنCurzon)ی ئیستعماری بەریتانی (١٨٥٩-١٩٢٥) دەیوت کەوا دەتوانرێت وا لەکورد بکرێت حەز بە نیزام بکەن (هەرچەندە بەزۆر نەزان و زۆر گەمژە ناویان دەبات)[٣١]، بەڵام هیچ پێشەوایەك هەوڵی بەکارهێنانی ئەو ئیمکانییەتەی نەداوە، بەپێچەوانەشەوە خۆیان یەکەم کەسن نیزام پێشێل دەکەن.

تایبەتییەکی‌تری کورد ئەو دڵسۆزییەی بۆ پێشەوا هەیەتی، (صدام) باش لەو تایبەتییەی کورد تێگەیشتبوو کاتێك وتبووی (خۆشم گوێم لەو قسەیەی بوو پێش راپەڕین) کەوا کورد گۆشەیەکی مردووی بینینی هەیە واتە تەنها ئەو پێشەوایە دەبینێت کە شوێنی کەوتووە و دڵسۆزییەکی تەواوی ئاڕاستە دەکات.

ئەم تێگەیشتنە پێچەوانە قسەی باو لەبارەی (خیانەت لەناو کورددا)یە. خیانەت بەزۆری لەلایەن سەرکردەکانەوە دەکرا ئەویش ئەنجامێکی سروشتییە بۆ چەند هۆیەك:

١- بێهێز مەیلی هەیە بۆ تەسلیم بوون بۆ بەهێز.

٢- دەسەڵات گەندەڵییەو روویەکی ئەو گەندەڵییەش ئەوەیە کە سەرکردە حەز لەدەسەڵات دەکات هەتا ئەگەر لەرێگەی خیانەتیشەوە بێت.

٣- سەرکردەکان هاوشانی یەکتر بوون و سەرکردەیەك نەبووە هاوشانی نەبێت بەجۆرێك کە یاخی بوون لێی موغامەرە بێت.

(چالاکی) تایبەتیەکی تری کوردە بێگومان هەندێك ناوچە هەن خەڵکەکەیان (گێژن) بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا تەمەڵ نین.

مەبەستی ئەم باسەمان ئەوە نییە هەموو تایبەتییەکان دەست نیشان بکەین و تەنها لێرەدا دوو خاڵی گرنگ دەڵێین:

١- کورد بەهۆی گۆشەگیرییەوە تایبەتییەکانی وەچە بەوەچە دەگوێزرایەوە ئەویش وەکو جوولەکە بەڵام جوولەکە کام تایبەتی ناشرین و نامرۆڤانەیە بۆیان ماوەتەوە.

٢- بەکار هێنانی تایبەتییەکان گوناهێکەو نەزانینیان گوناهێکی گەورەترە.

زریـــانـی دەرەوە

تا ئێستا باسمان لەهۆکارە ناوەکییەکان کردووەو گرنگێتیی کەمترمان بەهۆی دەرەوە دابوو. بەڵام هۆی دەرەوە لەژمارەیەك حاڵەتدا رێگەدەگرێت لەدروست بوون و بەهێزبوونی ناوەوەو گرنگترین حاڵەت (لێدانە تێکشکێنەرەکان)ە کە لێرەدا ناوی (زریان)مان لێ ناون.

پەندێکی عەرەبی هەیە دەڵێت: ئەو لێدانەی پشتت نەشکێنێت بەهێزت دەکات، کوردستان لێدانی پشت شکێنی زۆری دیوە.

نموونەی زریانی دەرەوە هێرشەکانی ئاشورییەکانە، لەسەدەی سیانزەمی پێش زاینەوە تا سەدەی یانزەی پێش زاین کوردستان لێدانی وای ئاشوری بەخۆیەوە بینی، بەڵام لێدانی سەخت لەسەردەمی نوێی ئاشورییەوە دەستی پێکرد. ئەویش لە سەدەی نۆیەمی پێش زاین و تاماوەیەکی کەم بەر لەهەرەسی دەوڵەتی ئاشوری. کوشتنی دانیشتوان و سووتاندنی شار و گوندەکان و ئازاردانی دیلەکان تا مردن کارێکی بەردەوامی پادشاکانی ئاشور بوو وشانازییان پێوە دەکرد:

(سەرەکانیان (=سەری کوژراوەکانیان)م بەقەدی درەختەکاندا بەست، کوڕ و کچەکانیانم بەئاگر سووتاند)[٣٢]..(شارەکانی.. (ناوی چەند شارێك دەهێنێت) لەگەڵ ١٥٠ شار (یاخود گوند)ی دەوروبەریانم رووخاند و وێران کرد و سوتاند، کردمن بەتەپۆلکە و وێرانە)[٣٣]..ئاشور ناصیرپالی دووەم (٨٨٣-٨٥٩پ.ز)

(هەشتا شاری قایمم ...گرت، لەگەل (شارە) بچووك و بێژمارەکان تا رێك نزیك ئیزیرتو، وێرانم کردن، تێکم دان و بەئاگر سوتاندمن)[٣٤]-ئاشور بانیپال (٦٦٨-٦٢٦پ.ز)

بەم لێدانانەش ئاشورییەکان ئیمکانیەتی سەرهەڵدانی دەوڵەتیان لە کوردستاندا بڕی. لە میانەی شەڕی پارثییەکان و رۆما و پاشان ساسانیەکان و رۆما کوردستان تووشی وێرانکاری زۆر بوو.

وێرانکارییەکان ئەوەندە زۆرن کە لێرەدا ناکرێت باسیان بکەین، دوایەمین زریانی رۆژهەڵات- رۆژئاوا هێرشی (هرەقل)ی بێزەنتی بۆ شارەزوور بوو کە لەمیانەی جەنگەکەی دژی ئێران چی لەبەردەمدا بوو وێرانی کرد[٣٥].

ئەوەندەی پێنەچوو دوای ئەوە لەشکری ئیسلامی هات و چەند شەڕێك لەکوردستاندا روویان دا بەڵام شارەکانی کوردستان تووشی سوتاندن و وێران کردن نەبوون، ئەمەش تا ماوەیەکی زۆر مایەوە تا سەردەمی لاوازیی دەوڵەتی عەبباسی کە ئەمیری زۆر لەهەرێمەکاندا پەیدا بوون و شەڕی نێوان ئەو ئەمیرانە کاولکاریی لەگەڵ خۆیدا هێنا بەڵام هێشتا حاڵ نەگەشتە حاڵی زەمانی زوو.

لەو سەردەمانەداو ئەوەی ناوی زریانی بۆ دەشێت هێرشەکەی (جلال الدین)ی خوارزمییە (ساڵی ١٢٢٥ز بەدواوە) کە لەرۆژهەڵاتەوە هات و وێرانکارییەکی کەم وێنەی ئەنجام دا، پاش ئەویش بەچەند ساڵێکی کەم (تەتار) هاتن و وێرانکارییێکیان بەئەنجام هێنا کە بوونەتە نموونەی مێژوویی، پاش نزیکی سەدەو نیوێکیش کوردستان زریانی تەیموور لەنگی بینی[٣٦].

پاش ئەمانە شەڕی ئێران– دەوڵەتی عوسمانی بەردەوام وێرانکارییان لەگەڵ خۆیاندا دەهێنا.

ساڵی ١٨٢٠ (ریچ) لەگەشتەکەیدا لە کوردێکی پرسی کە بۆچی شاری سلێمانی وەکو وێرانە دیارە، ئەویش وتی: کێ دەیەوێت شتێك چاك بکاتەوە ئەگەر لەوە دڵنیا نەبێت رۆژێك سوودی لێوەربگرێت و رەنگە پاش چەند رۆژێك تورکەکان یان فارسەکان وێرانی نەکەن[٣٧]. زریانیش بەم جۆرە دەوام بە دواکەوتوویی دەدەن و بیناکردنی وڵات (نەك هەر دەوڵەت) دەکەنە کارێکی بێسوود.

زریانەکان تا سەردەمی نوێش بەردەوام بوون، ئەوەندەش بەسە بۆ تێگەیشتن لە کاری زریان کە ئاوڕ بدەینەوە لە چالاکییەکانی حکومەتی عێراقی ساڵانی ١٩٨٧–١٩٨٨ لەراگواستن و وێران کردنی گوند و شارۆچکەکان و بەناوئەنفال و کیمیایی بەکارهێنان، ئەم کارانە پێشمەرگەیان ناچار دەکرد ناوچە ئازادکراوەکان چۆڵ بکەن و هەرەسێکی‌تری شۆڕشیان رابگەیەنن.

پیلانی هەمەلایەنە

کاری پیلانەکانی دەوڵەتانی دەوروبەر لەسەر دروست بوونی دەوڵەت شتێکی زیاد دەبێت ئەگەر لێرەدا لەسەری بڕۆین ئەمە شتێکە هەموو کەس دەیزانێت.

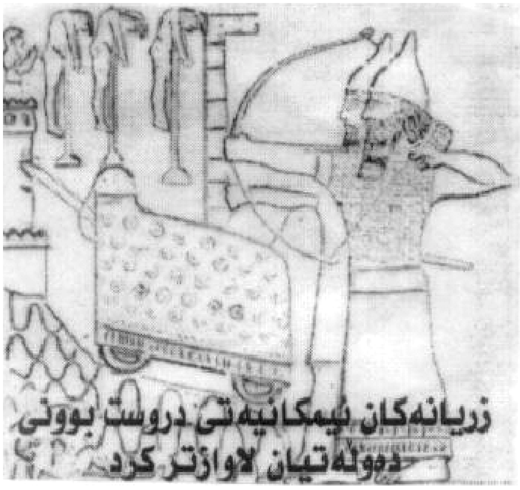

لێرەدا تەنها ئەوە دەڵێین کەوا پیلانەکە (هەمەلایەن) بوو، واتە پیلانەکە هی یەك دەوڵەت و دوان نەبوو بەڵکو هی هەموو دەوڵەتێکە، تەنانەت دەوڵەتە دوورەکانیش دەستیان لەمەدا هەبوو. جگە لە دەوڵەتە ئیقلیمیەکان؛ بەریتانیا، رووسیای قەیسەری، ئەڵمانیا، فەرەنسا، ئەمەریکا، نەمسا، کەم تازۆر دەوریان هەبوو.

بەریتانیا دژی بزووتنەوە کوردییەکان دەوەستا چونکە مەبەستی بوو دەوڵەتی عوسمانی بەرامبەر رووسیای قەیسەری (دوژمنی بەریتانیا) تێك نەشکێت، بۆنموونە کۆمەکی بەریتانیا بۆ دەوڵەتی عوسمانی دژی راپەڕینی ١٨٤٧ی (یەزدان شێر)[٣٨]. ئەڵمانیا هاوپەیمانێکی دەوڵەتی عوسمانی بوو، ئەفسەر و سەربازی نەمسایی لەئێراندا لەدژی شۆڕشێکی کوردی لە سەدەی نۆزدەدا شەڕیان دەکرد، کۆمەڵەکانی بەگاورکردن و بەتایبەتی کۆمەڵە ئەمەریکییەکان کۆمەکی عوسمانییەکانیان دابوو بۆ لێدانی بەدرخان[٣٩]... تاد.، ئەمڕۆش هەر سێ دەوڵەتی تورکیا- ئێران ـ عێراق لەهەموو شتێکدا ناکۆك و دژ بەیەك بن لەسەر مەسەلەی کورد رێکن.

میراتیی رابوردوو

پاش دابەشکردنی دەوڵەتی عوسمانی کورد هیچی دەست نەکەوت جگە لە کوردستانێکی بچووککراوی خاوەن ئۆتۆنۆمی کە بە تەنیشت ئەرمینیایەکی گەورەکراوی سەربەخۆ خرایە سەر نەخشەی سیاسی.ئەم کوردستانە بچووککراوەش((مەرج و ئەگەر))ێکی زۆری خرایە بەردەم تا ببێتە دەوڵەتێکی سەربەخۆ[٤٠]. ئەمەیە پەیمانی سیڤەر کە ـ وەکو دکتۆر کەمال مەزهەر دەڵێت ـ هەندێك کورد بەنەزانییەوە ناوەکەیان بەمنداڵی خۆیان بەخشیوە[٤١].

بەهەرحاڵ (لۆزان) سیڤەری هەڵوەشاندەوە.. بەر لەم دوانەش میراتی رابردووی کوردستان گەورەترین بەهانە بوو تا رێگە بە قەوارەی کوردی نەدرێت، پڕوپاگەندەی رۆژئاوا کوردی وەك موسڵمانێکی دەمارگیر و بەرپرسێکی گەورە لە قەسابخانەکانی ئەرمەنە هاودینەکەیان پیشان دا بێئەوەی باس لە هەڕەشەی قەومییە ئەرمەنەکان لەکوردستان بکرێت[٤٢] و بێئەوەی لێکۆڵینەوە بکرێت کە ئایا ئەم قەسابخانانە راستن یان ئەفسانەن وەکو ئەفسانەی لەناوبردنی شەش ملیۆن جوولەکە.

لەلایەکی ترەوە پەرتەوازەیی و دواکەوتوویی کورد هۆیەکی گەورە بوو بۆ ئەوەی هیچ حسابێکیان بۆنەکرێت، نەهێزێکی یەکگرتووی کوردی هەبوو، نەدەزگای بەهێز و پتەو، نەپێشکەوتنێکی زانستی و تەکنەلۆجی و نە چینێکی گەورەی رۆشنبیران، نە دەوڵەتێکی پێشتری کوردی.

وڵاتان داگیر دەکرێن بەڵام دوایی قەوارەیەکی سیاسییان بۆ دروست دەبێت چونکە رابردوویان هەیە، رابردووی ئەوان دەوڵەتێکی کۆنترە، یاخود ئێستایان هەیە، ئێستاکەشیان شتێکە کە شەرمی لێنەکرێت.

کێشەی نوێ

ئەوەی لەچەرخی تیروکەواندا نەکرا لەچەرخی چەکی ئەتۆمیدا زەحمەت ترە. رۆژ لە دوای رۆژ بۆشاییەکە گەورەتر دەبێت. بۆشایی لە هێزی سەربازی نێوان کورد و دەوروبەری، بۆشایی لەعەقڵیەت، عەقڵیەتی ئیمپراتۆری لای دەوروبەر و عەقڵیەتی گوند و شارۆچکە لای پێشەواکانی کورد.

داهێنان لەجیهاندا و کاوێژکردنی داهێنانی کۆنتر لای ئێمە، داگیرکردنی رۆشنبیری رۆژئاوایی، هەموو شتێکی رۆژئاوایی باشەو ئێمە خراپین. خۆمان بەکەم دەزانین بۆیە بەبچووکی دەمێنینەوە. هەموو ژیرێك دەزانێت رەوشت چەند بۆ میللەت پێویستە، ئارەزوو پەرستانی خۆشمان نەخشە جیهانییەکەی تێکدانی رەوشت جێبەجێ دەکەن.

زانست و تەکنەلۆجیامان پێویستە بۆ پێشکەوتن، بەڵام لای ئێمە پێشکەوتنخوازییەکی لنگەوقووچ هەیە کە خۆی لە چەند شتێکدا دەبینێتەوە وەك بەرەڵایی و تێکەڵاوی پیاو و ئافرەت و هەڵپەرکێ و شایی خێزانی و کردنەوەی کافیتێریای خێزانی کە تیایدا ئافرەت وەکو جاریە خزمەتی سمێڵ زلەکان دەکات.

کەم بوونی ژمارەی دانیشتوان هەرەشە نەك تەنها لە سەر ئیمکانەتی هەبوونی قەوارەی سیاسی بەڵکو هەروەها لەسەر وجودی میللەت دەکات. کەم بوونی دانیشتوان زەنگی خەتەری توانەوەی میللەتە. لێپرسراوانیش لەجیاتی باش کردنی گوزەرانی خەڵك تا زاوزێ زیاتر بێت وڵات دەکەنە دۆزەخ و خەڵك ناچاری هەندەران دەکەن تا دوایی لەناو دەریای رۆژئاوادا پاش چەند نەوەیەك بتوێنەوە.

ئەمانە تەنها چەند نموونەیەکی کەمن لەسەر کێشەی نوێ کە چوونەتە پاڵ ئەو کێشە کۆنانەی چارەسەر نەکراون.

ئەگەر کورد وا بەرەو لاوازی ببرێت هەرگیز قەوارەی خۆی نابینێت مەگەر بارودۆخی ئیقلیمی و جیهانی بگۆڕێت. ئەوانەش کە ئومێدیان بەئەمەریکا هەیە بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی کورد تەنها خەون دەبینن چونکە هەموو دەزانین کە ئەمەریکا نایەوێت تورکیا لەخۆی برەنجێنێت.. راستییەکی تریش هەیە بیری لێنەکراوەتەوە؛ ئەمەریکا دەیەوێت رژێمی عێراق بگۆڕێت، بەڵام کە رژێم گۆڕا پێویستە رژێمێك بێتە جێگەی کە بەدڵی ئەمەریکا بێت، ئەوکاتەش پێویستە ئەمەریکا دوو دەوڵەت رازی بکات؛ تورکیا و عیراق، پاشان ئەمەریکا دەیەوێت رژێمێکی لایەنگر لەئێران هەبێت، ئینجا دەبێت ئەمەریکا سێدەوڵەت رازی بکات؛ ئێران و تورکیا و عیراق، هەمان شتیش بۆ سووریا، ئەمە چوار دەوڵەت، هەروەها دەوڵەتە عەرەبیەکانیتر؛ ئەمە بیست و ئەوەندە دەوڵەت.

بەکورتی؛ کلکایەتی بۆ ئەمەریکا یەکسانە بەگۆڕینی هەموو ناوچەکە بە موستەعمەرەیەکی ئەمەریکی و ئەوکاتە ئەمەریکا زیاتر لەجاران دژ بە دەوڵەتی کوردی دەوەستێت.

بەر لەوەش پەرت کردنی عیراق رێگەی دروست کردنی دەوڵەتی کوردی نییە چونکە جگە لەوەی کە تورکیا بەم دەوڵەتە رازی نییە، هەروەها دەوڵەتی شیعە لەباشووری عیراق دەچێتە پاڵ ئێران، ئەگەر تەنها کوردستانیش جیابێتەوە شیعە دەبێتە زۆرینە لەعیراقی ئاییندەو لەجیاتی باشوور ناوەڕاستی عیراقیش هەروا حوکم دەکات.

کەواتە پەرت کردنی عیراق دوایەمین شتە ئەمەریکا بیری لێبکاتەوە.

چی بکرێت؟

لەکۆتاییدا و پاش بێئومێد کردنی خوێنەر دەڵێین: تەنها مرۆڤی رووخاو بێئومێد دەبێت، دیارە نابێت مرۆڤ رووخاو بێت.

رێگەی سەرەکیی هەر میللەتێك بۆ دامەزراندنی دەوڵەت چارەسەرکردنی کێشە ناوخۆییەکانەو بەهێزکردنی (ناوەوە)یە. کاتێکیش بەهێزبوویت هیچ مەکە غەیری خۆ بەهێز کردن، بەردەوام و بەردەوام خۆت بەهێز بکە تا دەرفەتێك دێت، ژیانیش پڕە لەدەرفەتی گونجاو.

لێرەداو پاش باسکردنی هۆکارە سەرەکییەکان نەبوونی دەوڵەت شتێکی زیاد دەبێت ئەگەر نەخشەی کار بخەینە روو، بەلاّم نەوەکو بوترێت کە نەخشەی وامان نییە ناچارین نەخشەکە بڵێین ئەگەر بەشێوەیەکی کورت و گشتیش بێت:-

١- ئایدیۆلۆجیا: ئایدیۆلۆجیایەکی زاڵ، جەماوەری، جەنگاوەر، جیهانی.

٢- دەزگا: کارگەی بەرهەمهێنانی سەرکردە و سەربازی عەسکەری و سیاسی بێت.

٣- پێشەوا: لەئاستی سەردەم، خاوەن کاریزما، بێهاوشان.

٤- شتی تر و بەپێی ئەهمیەتیان.

ئەمە رێگەی بەهێز بوونە، پیلانیش هەر دەگێڕدرێت و شەڕ هەر دەکرێت و قوربانی دەبێ بدرێت.

ئەمە نەخشەیەکە بۆ هەموو کەسێك، دیارە نەخشەی ئیسلامیش سیمای تایبەتی خۆی هەیە لەجۆری ئایدیۆلۆجیا و دەزگا و پێشەوا ، ئەمەشیان بابەتێکیتایبەتی پێویستە.

پەراوێزو سەرچاوە

١- لەبارەی ئەم دەوڵەتە بڕوانە باسێکی خۆمان بەناونیشانی: خامازی... لەدەوڵەتێکی گەورەوە بۆ گوندێکی بچووك، گۆڤاری رامان ژمارە٢٤/٥/٦/١٩٩٨ل١٧١-١٧٦

2- D.D.Luckenbill, Ancient Records of Babylonia and Assyria (ARAB),1,1926,S448

هەروەها کتێبەکەمان (مێژووی گەلی لوللو) ل٣٥.

٣- محمد امین زکی، تأریخ السلیمانیه و انحائها، ت. ملا جمیل الروژبیانی، بغداد، ١٩٥١،ل١٠٨و١١٤.

4- E.A.Speiser, Southern Kurdistan in the Annals of Ashurnasirpal and Today, Annuals of the American Schools of Oriental Research,8,1928,p.29.

سپایزەر بەراوردی تریش دەکات.

٥- الجنرال کارل فون کلاوزفیتز، الوجیز في الحرب، ت.اکرم دیری و الهیثم الأیوبي،١٩٧٤،ل٤٣٩بەدواوە.

٦- بۆنمونە بڕوانە قسە (دومۆرگان) کە هاتبووە ناوچەی رەواندوز لەم بارەیەوە و لەگۆڤاری (رامان) ژمارە٣١، ١٩٩٩/١/٥ بابەتەکەیمان وەرگێڕاوە، بڕوانە هەروەها رەخنەمان لەقسەکەی.

٧- ماری گریگور، التأریخ الرومانی،ت.امین سلامه، القاهره،١٩٥٩،ل١٣٢.

٨- دونالد ددلی، حضارة روما، ت.جمیل یواقیم الذهبي و فاروق فرید،١٩٦٤،ل٥٣.

٩- ول دیورانت، قصة الحضارة،ج١،ت.محمد بدران، ل٢٢٠.

بابەتێکی بلاّونەکراوەشمان هەیە لەبارەی رێگەوبانی رۆمایی.

١٠- الامیر شرف خان البدلیسي، الشرفنامة، ت.ملا جمیل بندي الروژبیانی، بغداد،١٩٥٣،ل٢٦.

١١- جمال نبز، الامیر الکردي، میر محمد الرواندوزی الملقب ب(میری کۆرە)، ت.فخری سلاحشور، اربیل، ١٩٩٤،ل٧٣.

12- A.K.Grayson, Assiran Royal Inscriptions(ARI), Vol.1,1972, S710.

13- ARAB,1,S236-237.

١٤- محمد امین زکی، تأریخ السلیمانیه،ل٩٦.

١٥- نیقولو مکیاڤللی، مطارحات مکیاڤللی،ت.خیری عماد،ط٢،١٩٧٩،ل٤٤١-٤٤٤.

١٦- جمال نبز، الأمیر الکردي،ل١٢١-١٢٣.

١٧- سەرچاوەی سەرەوە،ل٨٤.

١٨- سەرچاوەی سەرەوە،ل٩٠.

١٩- سەرچاوەی سەرەوە،ل١٤٢بەدواوە.

٢٠- بڕوانە بۆ ئەمە: بهاءالدین بن شداد،النوادر السطانیة والمحاسن الیوسفیة، تحقیق الدکتور جمال الدین الشیال،١٩٦٤،ل٢٩-٣٠.

٢١- سەرچاوەی سەرەوە،ل٢٤٦.

22-ARI,2,1976,p.128.

هەروەها کتێبی (لوللو) ل٣٥.

٢٣- الشرفنامه،ل٢٩٤.

٢٤- بڕوانە (رابەر) ژمارە ٣٤.

٢٥- بڕوانە (رابەر) ژمارە ٣٦،ل٢٩.

٢٦- بڕوانە بۆ نموونە دکتور ابراهیم درویش، الدولة نظريتها و تنظيمها ،١٩٦٩،ل١٢٠.

27- ARAB,1,S455.

هەروەها کتێبی (لوللو) ل٤١-٤٢.

٢٨- بڕوانە، جورج رو، العراق القديم،ت.حسين علوان حسين،بغداد،١٩٨٤،ل٢٣٩.

هەروەها، طه باقر، مقدمة في تأريخ الحضارات القديمة، بەشی ٢،ط٢،ل٤٠٨.

٢٩- مەکیاڤللی باسی زیانە زۆرەکانی قەڵای کردووە، بڕوانە؛مطارحات مكياڤيللى، ل٥٣٤ بەدواوە.

٣٠- بهاء الدين بن شداد، النوادر السلطانية،ل٢٣٥.

٣١- الدكتور ن.أ.خالفين، الصراع على كردستان،ت.الدكتور احمد عثمان ابوبكر،بغداد ١٩٦٩،ل١٥.

32- ARAB,1,S450.

33- ARAB,1,S455.

٣٤- بڕوانە باسێکی وەرگێڕاومان لە گۆڤاری (رامان) ژمارە٢٨،٥/١٠/١٩٩٨،ل١٥٠.

٣٥- بڕوانە: محمد امين زكى، خلاصة تأريخ الكرد وكردستان،ت.محمد على عونى،١٩٣٦،ل١٢٠.

٣٦- سەرچاوەی سەرەوە،ل١٤٩ بەدواوە.

٣٧- جمال نبز، الامير الكردى،ل٧٩.

٣٨- خالفين، الصراع على كردستان،ل٨٠.

٣٩-سەرچاوەی سەرەوە، ل٦١.

٣٤- بڕوانە باسێکی وەرگێڕاومان لە گۆڤاری (رامان) ژمارە٢٨،٥/١٠/١٩٩٨،ل١٥٠.

٣٥- بڕوانە: محمد امين زكى، خلاصة تأريخ الكرد وكردستان،ت.محمد على عونى،١٩٣٦،ل١٢٠.

٣٦- سەرچاوەی سەرەوە،ل١٤٩ بەدواوە.

٣٧- جمال نبز، الامير الكردى،ل٧٩.

٣٨- خالفين، الصراع على كردستان،ل٨٠.

٣٩-سەرچاوەی سەرەوە، ل٦١.

٤٠- بڕوانە محمد امين زكى، خلاصە تاريخ الكرد...، ل٢٦٦-٢٦٧.

هەروەها دکتور كمال مظهر، كردستان في سنوات الحرب العالمية الأولى، ت.محمد الملا عبدالكريم،ط٢،بغداد،١٩٨٤،ل٣٤٧.

٤١- دکتور کمال مظهر، سەرچاوەی سەرەوە،ل٣٤٤ پەراوێزی (١٠٠).

٤٢- بۆ هەڕەشەی قەومیە ئەرمەنەکان و هاندانی ئەرمەنەکان لەلایەن ئەو قەومیانەوە دژی کورد بڕوانە سەرچاوەی سەرەوە، ل٢٦٣ بەدواوە